

ГОДИШНИКЪ НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТЪ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТЪ
КНИГА XXI. 11.
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
FACULTÉ HISTORICO-PHILOLOGIQUE
TOME XXI. 11.

ПОГЛЕДЪ

ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА
БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ ДО ПАИСИЯ

ОТЪ

Проф. Д-ръ П. М. Нойковъ

APERÇU

D'UNE HISTOIRE
DE L'ÉDUCATION BULGARE JUSQU'À PAÏSSI

PAR

le Prof. P. M. Noïkov

Печатница „Ив. К. Божиновъ“
НА СПАСЪ И НИКОЛА ИВ. БОЖИНОВИ
София — 1925

Предговоръ.

Наистина сегашното състояние на Българското образование е достигнало до една степен, която още не е достигната от другитѣ Балкански и даже от нѣкой по-стари европейски народи. Така сѣщо и резултатитѣ, които е дало това образование, въ много отношения надминаватъ полученитѣ отъ образованието резултати въ Балканскитѣ и други европейски страни. И на тази страна на нашето образование е било обрѣцано до сега изключително вниманието на иностранната публика.

Обаче това не е най-отличителната черта на това образование. По-интересенъ е начинътъ, по който то е достигнало до тѣзи резултати. Този начинъ е съвсемъ различенъ отъ начинитѣ у другитѣ народи. Българското образование не е имало да се облѣга на тѣзи фактори, на които обикновено се облѣга образованието въ другитѣ страни. Нито национална държава, нито национална мѣстна администрация, нито национална черква, нито благоприятни економически и политически условия, нито сгодно въ образователно отношение географическо положение, нито вътрешна гражданска, черковна и училищна свобода; а напротивъ преследвания, за каквито европейската история почти не знае; — ето условията при които се е развивало българското образование въ по-голѣмата частъ отъ своето сѣществуване. Само единъ народъ, който жадува за свѣтлина и за правда — ето единствената основа на българското образование почти презъ всичкото време на неговото сѣществуване. Какъ е могълъ този народъ съ таквизъ малко срѣдства да доведе своето образование до степенъ, каквато то има у другитѣ културни народи — това е, споредъ мене, най-интересното на българското образование и то е единствено поучителното за педагогическата наука.

Въ противоположностъ на развитието у другитѣ народи въ България образованието се развива при твърде непостоянни

и бързо промѣнливи условия. Това дава възможност за по-добро схващане влиянието на разнитѣ условия върху образованието. Така отъ историята на българското образование може по-добре да се схване влиянието на държавата, църквата, общината, економическитѣ сдружавания и пр. върху образованието изобщо, отколкото това може да стане отъ историята на образованието у други народи, чийто исторически животъ е текълъ по-тихо и при по-постоянни условия.

Може би, миналото на българското образование ще представи и единъ другъ интересъ за педагогическата наука: то ще ѝ разкрие, може-би, единъ по-особенъ начинъ на отношение на народа къмъ образованието и ще се допринесе (обогати) съ това къмъ учението за силата на образователнитѣ обществени фактори. Твърде е възможно да се получатъ отъ него и нѣкои пояснения върху въпроса за влияние на образованието върху народнитѣ сждбини.

Въз основа на всички тѣзи съображения азъ намирамъ за твърде полезно едно, ако и кратко, изложение на развитието на българското образование и ще се помжча да го дамъ въ следнитѣ страници, доколкото това е възможно при сегашното състояние на отдѣлнитѣ изследвания и материали въ тази областъ.¹⁾

---

¹ Трудътъ на покойния професоръ (*Погледъ Върху развитието на българското образование 1917 год.*) ще се напечата, по решение на съвета на историко-филологическия факултетъ, въ университетския „Годишникъ“ (кн. XXI — до Паисия, кн. XXII — отъ Паисия до сега). Въ нѣколко случая авторътъ е оставилъ малки бѣли полета за цитати и справки. Съответнитѣ мѣста сж възстановени отъ редактора на „Годишника“ и сж турени въ жглести скоби [ ]. Ред.

I.

Първитѣ български училища сж били отворени къмъ края на деветия векъ, наскоро следъ официалното приемане на християнството отъ българския князь Борисъ.

Нищо не се знае за училищно образование у старитѣ непокръстени българи. Вѣроятно и у тѣхъ необходимитѣ познания и сръжности, повече отъ воененъ, религиозенъ, етиченъ, правенъ и медицински характеръ, се предавали непосредствено отъ самитѣ притежатели на тѣзи познания и сръжности — военоначалницитѣ, жрецитѣ, както това е било у всички народи съ първобитна култура. Чакъ при сблъкване на българитѣ съ една по-висока култура, каквато е била византийската, и у тѣхъ се явява нужда отъ по-усвършенствуванни средства за разпространението ѝ, отъ специални лица и институти за това.

И сега именно при постоянното проникване на християнството въ България, много по-рано отъ официалното му признаване въ IX в., сж възниквали около черквитѣ, по подражание на Византия, и училища за въвеждане на новопокръстенитѣ, а особено на тѣхнитѣ дѣца, въ новата религия. Но тѣзи училища не сж били български, а гръцки, сир. такива, въ които се е обучавало на гръцки езикъ.

И не е могло да бжде другояче. Приели християнството отъ Византия, безъ своя национална литература, безъ подготвенъ свещенически персоналъ, българитѣ трѣбвало да заематъ всичко отъ Византия: и черковни икони и книги, и свещеници и пѣвци. Сжщо такава е било положението и следъ официалното въвеждане на християнство въ страната, което е станало въ 864 год. и то по силата на единъ превратъ отгоре, съпроводенъ отъ една революционна съпротива на боляритѣ, потъпкана съ огънь и мечъ, Българското училище е произлѣзло, чакъ когато се е започнало едно движение за побългаряване на храмоветѣ, за въвеждане въ тѣхъ на национално богослужение.

А това движение за национализиране на българската църква се е започнало въ България много по-рано, отколкото

при другитѣ европейски страни. Когато въ Германия и въ другитѣ протестантски страни то води началото си отъ XVI векъ, отъ Лутера, въ България движението се започва още отъ IX векъ, още отъ първитѣ години на официалното приемане на християнството. Не му е мѣсто да се говори тука пространно за това, но трѣбва само да се обясни неговата причина, защото тя е сжщо причина за ранното национализиране на училищата въ България.

Тази причина е била именно политическа. На западъ не е имало никаква опасностъ отъ това, че християнството се приема на не националенъ, на латински езикъ. Римската империя не е вече сжществувала и никой не е можаль да се страхува, че съ въвеждането на нейния езикъ въ черквитѣ и училищата на една страна ще може да се спомогне за завладѣването ѝ отъ Римъ. За България положението е било друго. Византийската империя е сжществувала, и българитѣ сж водили съ нея кървави борби за сжществуването си. Тя е гледала на отнелитѣ нейни земи и основали тамъ своя държава българи, като на едни временни нападатели, не е искала да признае сжществуването на държавата имъ и е търсила средство за изгонването или подчинението имъ. И ако многобройнитѣ войни не доведоха до никакъвъ резултатъ, то чрезъ покръщението Византия мислѣше, че ще може сигурно да постигне своята целъ. Чрезъ черквата и училището тя си мислѣше, че ще може да подчини несъкрушимитѣ инакъ нападатели духовно, а после да мине и къмъ политическото имъ подчинение.

Гениалниятъ тогавашенъ български князь Борисъ, който именно въведе официално християнството въ България, като прекрати дългитѣ си войни съ Византия и като поиска самия императоръ Михаилъ да му стане кръстникъ, съзна опасността за държавата си още въ първитѣ години. И у него се появя идея за национално духовенство и национално богослужене въ храмоветѣ.

Идеята си за националното духовенство князь Борисъ търси да осжществи отначало чрезъ отдѣляне на българското черковно управление отъ византийското, чрезъ установяване на една автономна българска черква. Затова скоро следъ покръстването си той иска отъ Византия да му се ржкоположи единъ самостоятеленъ български иерархъ. Искането

му не било изпълнено. Тогава той се отнася за сжщата цел до Римския папа. Но скоро се вижда, че и отъ тука нищо не може да се постигне. Това кара князь Бориса да скжса и съ Римъ църковнитѣ си отношения и да се отнесе пакъ до Цариградъ. Така той въ продължение на 20 години три пжти мѣни църковната си политика, безъ да може да постигне автономностъ на българската църква.

Въ това време именно дохаждатъ въ България нѣкои отъ ученицитѣ на славянскитѣ просвѣтители, братията Кирилъ и Методий, които следъ смъртъта на последния отъ братията били изгонени отъ Моравия. Отъ тѣхъ именно Борисъ научилъ единъ новъ начинъ за национализиране на българската черква, а именно чрезъ национализиране на българското училище.

Съ радостъ приелъ князь Борисъ моравскитѣ изгнаници и дълго е обсжждалъ съ тѣхъ плана на мирното културно извоюване на българската черковна независимостъ. Тѣ сж стоели като гости въ неговия дворець и въ дворцитѣ на близни нему боляри повече време. Тѣ донесли съ себе си отъ Моравия черковнитѣ богослужебни книги на старобългарски езикъ, на който тогава, като на общославянски езикъ, ги били превели самитѣ тѣхни учители и по които тѣ извършвали църковната служба. Тѣ му разказвали и за всички предимства на националното богослужение, както тѣ ги били сами изпитали презъ време на сътрудничеството си съ Кирила и Методия. Прокудени въ Моравия да спратъ дейността си като славянски черковни служители и учители, тѣ горѣли отъ желание да намѣрятъ единъ другъ владѣтель въ България, който да ги вземе подъ свое покровителство и да имъ даде възможностъ да продължатъ дѣлото си, но предвидливиятъ и съобразителния князь не бързалъ да направи църковна революция въ царството си. Даже, за да избѣгне всѣко подозрение въ Византия за намѣренията си, той не бързалъ и да ги остави да служатъ на славянски езикъ, нито имъ далъ нѣкакви голѣми църковни чинове. Даже, „за да избѣгне всѣко смущение“, както знаменателно се белѣжи въ житието на единъ отъ тѣхъ, той не имъ е позволявалъ да се сношаватъ и да говорятъ на всички за своитѣ идеи.

Чакъ следъ [продължително] гостуване въ княжеския дворъ на изгоненитѣ ученици на Кирила и Методи била

опредѣлена работа. Нѣкои отъ тѣхъ, напр. Наумъ, били оставени като съветници въ самия дворъ, а нѣкои настанени по други мѣста. Единъ отъ тѣхъ, обаче, най-интелигентниятъ и най-решителниятъ — Климентъ, нареченъ отъ после Охридски, билъ натоваренъ съ най-деликатната мисия, да отваря и организира първитѣ български училища и то, навѣрно пакъ „за да не се произвежда смущение“, въ мѣсто твърде отдалечено отъ резиденцията на княза, къмъ югозападнитѣ крайнини на държавата му, въ сегашна Македония, въ околноститѣ на гр. Охридъ.

Князь Борисъ далъ всички възможни съдействия на Климента. Управителтъ на областта е билъ задлъженъ да изпълнява всички негови искания. Жителитѣ на мѣстността сж били поканени да му услужватъ въ всичко. Пъкъ и самиятъ князь му се е притичалъ много на помощъ, като оставилъ на негово разположение нѣкои отъ именията на разбунтувани противъ господаря си и наказани боляри.

Но голѣмиятъ успѣхъ, който св. Климентъ е постигналъ тука, се дължи главно на неговата енергия, на неговото трудолюбие и на умѣнието му да работи. Биографътъ му, навѣрно единъ неговъ непосредственъ ученикъ, белѣжи за него: [„Въ всѣки окръгъ (ἐνορία) той имаше нѣкои отборъ ученици, и то не малцина на брой, защото се наброяваха до три хиляди и петстотинъ души; съ тѣхъ той повечето приказваше (живѣеше по-близко) и имъ развѣщаваше (изясняваше) по-дълбокитѣ мѣста изъ Писанията. А насъ, смирени и недостойни, поради своята обичъ и благость той повече доближаваше до себе си (Ласковъ: имаше поблизко до себе си)... И никога ние не го видѣхме празенъ, но всѣкога, и денемъ и нощемъ, или деца учеше, и то разнообразно: на едни посочваше, какъ се пишатъ буквитѣ, на други обясняваше смисъла на писаното, на трети оправяше рѣцетѣ, за да пишатъ, или се предаваше на молитва, или четѣше, или пишеше книги. Случваше се понѣкога, че въ едно и сжщо време вършеше две работи: пишеше и учеше нѣщо децата“, вж. Животописъ на св. Климента, български архиепископъ, отъ Теофилаката, охридски архиепископъ. Превелъ отъ грѣцки съ малки съкращения Д. Матовъ Пловдивъ 1896 стр. 22 и житие на св. Климента Охридски, написалъ блаж. Теофилактъ, охридски

български архиепископъ. Преведе отъ гръцки Д. Т. Ласковъ, учителъ въ Соф. Дух. Семинария. Издава св. Синодъ на Българската църква по случай 1000-годишнината отъ смъртъта на св. Климентъ. София 1916 стр. 54].

Благодарение на този трудъ Св. Климентъ е можаль въ продължение на седемгодишното си учителствуване тамъ да достигне значителни резултати: презъ неговитѣ училища сж минали до три хиляди и петстотинъ ученика, които всички сж били разпръснати като свещеници, дякони и пѣвци изъ страната, която по този начинъ се снабдила съ националенъ черковенъ персоналъ и лесно е могла да получи и независима иерархия.

Цельта на първитѣ български училища е била, както това е било по тѣзи времена и другаде, да приготвятъ персоналъ за служене въ църквитѣ: пѣвци, свещеници диякони и пр.

Вънкашната организация на училищата ще да е била малко по-особена, отколкото въ Византия и на Западъ, гдето училищата сж били при самитѣ черкви и сж съставлявали една недѣлима частъ отъ тѣхъ. Понеже тука въ черквитѣ се е служило още на чуждѣ езикъ, а въ училищата се е учило на националенъ, то известна раздѣленостъ се е налагала, преди всичко въ учителския персоналъ, които не биль сжщиятъ. Отъ друга страна рѣдкостъта на храмоветѣ въ новопокръстената страна и бързото наводняване на училищата правѣло невъзможно тѣ да се отварятъ само при храмоветѣ. Най-после и фактътъ, че става нужда на св. Климентъ да се подаряватъ кжщи на боляри, които не сж могли да му послужатъ за нищо друго освенъ за училища, показва, че първитѣ български училища се развиватъ повече въ зависимостъ отъ държавата, ако и да преследватъ чисто църковна цель.

Ученицитѣ сж били отъ различна възраст и различно произхождение; но почти всички отъ тѣхъ, освенъ може би живѣщитѣ въ мѣстото, гдето е училището, сж живѣли въ училищната сграда. Това трѣбва да е било правило особено за по-възрастнитѣ ученици. Самата лична практика на св. Климента, като постояненъ спятникъ и съжителъ съ своитѣ учители презъ време на учението си, колегиалниятъ училищенъ животъ по тѣзи времена въ другитѣ страни,

особено на Западъ, гдето бѣше работилъ До тогава Св. Климентъ; най-после и самиятъ характеръ на тогавашното образование, което се е състояло главно въ постоянно упражнение предъ учитѣ на учителя; — всички тѣзи обстоятелства ни говорятъ и за общия животъ за учители и ученици въ първитѣ български училища. За това впрочемъ ние се увѣряваме и отъ самото житие на св. Климента. „Ние бѣхме“, казва неговиятъ ученикъ биографъ, „наедно навсѣкжде, гдето работѣше, или говорѣше, поучаваше чрезъ дѣло и слово“ [Д. Матовъ пос. кн. стр. 22 и Д. Т. Ласковъ пос. кн, стр. 34.]

Държавата и населението се грижили за задоволение на материалнитѣ нужди на училището, и отъученицитѣ не се е взимала никаква училищна такса. Безплатността на учението е била установена още отъ учителитѣ, на Св. Климента, особено отъ Св. Методия, за когото се казва въ житието: „на всички люде съобщаваше доброто, като разсѣиваше еднакво свѣтлината на словото, и раздаваше евангелската храна, безъ да взема възмездие за това“. Сжщиятъ редъ виждаме въведенъ отъ Св. Климента въ България. Това се вижда и отъ самото житие, гдето се казва, че и неговитѣ ученици не сж взимали заплата за труда си, а сж били само освободени отъ плащане на данъкъ.

Учителската работа на Св. Климента не трѣбва да се мисли като такава, която се извършва въ едно отворено отъ него училище, но въ постепенно отваряне на много училища по разнитѣ мѣста на областъта, които той само ржководи. Въ всѣка енория той си е сдобилъ значително число последователи, на които билъ оставилъ ржководене на работитѣ. Мжчно е да се мисли, че между тѣзи работи главната не ще да е била ржководене на едно училище. Само отъ едно училище не е било възможно да излѣзатъ въ толкова кратко време (7 години) толкова голѣмо число ученици (3,500 души), за каквото ни говори житието. Не ще съмнение, че Св. Климентъ самъ е наглеждалъ и ржководилъ тѣзи училища; но неговата главна работа ще да е била ржководенето на едно по-високо училище, за понапредналитѣ отъ неговитѣ ученици. На нѣколко мѣста въ житието му се споменува за това. Така [на едно мѣсто] се казва: „Климентъ, който възпитаваше до тогава

най-умнитѣ отъ своитѣ ученици“. На друго мѣсто [стр. 22 resp. 54] авторътъ на житието, като разправя, какъ Климентъ се е грижелъ и за ржководенето на малкитѣ ученици, казва: „А насъ смирени и недостойни, той повече доближаваше до себе си“. Съ една дума училищата, които Св. Климентъ е уредилъ въ Кутмичевица сж били отъ два степена: елементарни и по-високи. Първитѣ сж били само ржководени отъ него, а вторитѣ ржководени по-непосредствено отъ него. Тѣзи по-високи училища ще да сж били пакъ отъ два вида: едно училище за най-близкитѣ негови ученици, които сж живѣли постоянно при него, находяще се при съградената отъ него църка или въ основания отъ него мѣнастирь, както за това се увѣряваме отъ приведенитѣ по-горе цитати, и единъ видъ временни беседи за понапреднали негови ученици изъ областта, които беседи сж ставали, кога е отивалъ самъ Св. Климентъ низъ еноритѣ. За такива именно беседи ние се учимъ отъ житието му, гдето се казва: „Въ всѣка енория той имаше по нѣколцина мжже и то не малцина, защото брояха до хиляда и петстотинъ души; съ тѣхъ той повечето приказваше и имъ раз[яснява]ше по-дълбокитѣ мѣста изъ писанията“ [пос. кн. и стр.].

Образователното съдържание на първитѣ български училища се вижда отъ целта, която се е преследвала съ тѣхъ: подготовка на български черковни служители. Освенъ усвояване на новото религиозно учение — християнското и ново богослужение, и изучване на славянското четмо и писмо, тука се е обръщало особено внимание и на моралнитѣ качества на ученицитѣ; за да не стоятъ подолу по своето достоинство славянскитѣ черковно служители отъ гръцкитѣ или латинскитѣ. Моралниятъ авторитетъ е билъ особено нуженъ на тѣзи пионери на една нова национална църква. За това и въ житието на Св. Климента особено се обръща внимание на това, че „неговитѣ ученици били найотлични по своя нравственъ животъ и учение“ [пос. стр.]

Учебнитѣ предмети въ елементарнитѣ училища се споменуватъ въ самото животописание: четене, писане и изучване на молитви и черковни пѣсни (заедно съ тълкуване на съдържанието имъ) и черковенъ редъ.

Въ по-горнитѣ училища ще да сж изучавани, както е било тогава и въ по-горнитѣ училища въ другитѣ страни,

науки, които сж били необходими за проповѣдници: изучване помжчни нѣща отъ библията, житията на светии, съчинения на свети отци, особено проповѣди и пр. . . Той учеше клира на черковенъ редъ и на всичко, що трѣбва за псалмопѣние и молитва.“ [изд. Д. Матовъ стр. 24, изд. Д Т. Л а с к о в ъ стр. 61]

За методитѣ, употрѣбавани въ първитѣ български училища, знаемъ малко. Отъ всичко се вижда, че е имало стремежъ тѣ да бждатъ по-достъпни на ученицитѣ. За тази целъ и Св. Климентъ е упростилъ азбуката, като вмѣсто старото глаголично писмо е замѣнилъ съ сегашното валчестото. Като епископъ Св. Климентъ е гледалъ да нагодява проповѣдитѣ си [къмъ образованието] на своитѣ слушатели; не е възможно и сега като учителъ той да не се е нагодявалъ на децата.

Че изобщо въ първото българско училище е имало стремление за доближаване на науката до децата, се вижда още и отъ други автори отъ нея епоха. Така епископъ Ионстантинъ пише една молитва съ акростихъ славянската азбука, навѣрно за по-лесно запомняне: ето нейното начало:

[Азъ словомъ симъ моля сж Богоу:
Боже въсеа твари и зиждителю
Видимымъ же и невидимымъ!
Господа духа посъли живящаго
Да въдъхнеть въ сръдце ми слово
Еже бждеть на оупѣхъ всѣмъ...]

Единъ по-последень писателъ, Черноризецъ Храбъръ, се стараеше да обясни на учащитѣ се смисъла на названието на буквитѣ, за да не ги учатъ механически, а разумно („въ разумъ учѣ щимъ сѣ“). Така той имъ казва, че евреитѣ наричатъ първата буква: алефъ, което значи: учи се. Сжщо и гърцитѣ, по подражание на тѣхъ, я нарекли: алфа, което значи — търси. А на славянски тя се нарича „азъ“ и се изказва съ „отъ Бога даденото на славянския родъ отваряне на устата“, велико раздвижване на устата; когато въ другитѣ езици тази буква се произнася съ малко раздвижване на устата“.

Св. Климентъ е „учителствувалъ“ въ западна Македония нѣщо седемъ години, презъ което време е изкаралъ, както се каза, около три хиляди и петстотинъ ученици,

които сж постѣпили на служба въ българската църква, като нижень черковень персоналъ.

И чакъ когато по такъвъ начинъ е била осигурена една национална основа на българската черква, е могло да се пристѣпи и къмъ национализиране на висшето ѝ управление, една стѣпка, която е направилъ вече наследникътъ на княза Бориса, синъ му Симеонъ, наречень Велики. На св. Климентъ е било сѣдено и тука да играе една пѣтеводна роля. Той именно е билъ избранъ отъ Симеона да бѣде първиятъ български архиерей, сир. такъвъ, който за пръвъ пѣтъ е започналъ да служи и проповѣдва на български езикъ.

И като епископъ св. Климентъ играе не малка роля въ историята на българското образование и то по два начина: чрезъ разпространяване на образованието въ своята епархия и чрезъ литературна дейность.

Въ житието на Климента се казва, че той намѣрилъ хората въ епархията си „сѣвсемъ невежи въ Божественото слово и Писанието и ненаучени на нищо отъ това, що украсява църквата и устроява народа споредъ духа на благочестието и поредька“. И той „не даль сънь на очитѣ си и дремка на веждитѣ си“, за да се грижи за паството си, за да се бори съ неговото невежество. Особено се е погрижилъ за нисшитѣ черковни служащи, клира, които „училъ на църковень редъ, на псалмопѣние и молитви“ и достигналъ до тамъ, щото клирицитѣ отъ неговата епископия да не стоятъ съ нищо по-долу отъ клирицитѣ отъ другитѣ епархии; напротивъ тѣ ги надминавали по своитѣ добродѣтели.

Сѣшитѣ грижи е полагалъ и за просвѣщението на народа.

Но особена заслуга е принесълъ Климентъ на българското образование, като е съставилъ на български единъ сборникъ отъ черковни слова за всички празници. Тѣзи слова били прости, ясни, несѣдържащи нищо трудно за разбиране, достѣпни и за най-простия. „Чрезъ тѣхъ той хранѣше душитѣ на най-проститѣ българи, сѣкашъ съ млѣко поеше тия, що не бѣха въ състояние да приематъ твърда храна.“ 63 [по изд. на Ласкова, у Матова, стр. 25]. Чрезъ тѣзи популярни слова, преписвани отъ свещеницитѣ и казвани отъ тѣхъ въ черквитѣ, се е спомогнало най-много

за разпространение на християнски познания между народа, не само във Климентовата епископия, не само във България, но и във всички други славянски страни, особено Русия, които сж си служили тогава съ българската черковна литература.

Така ние виждаме, че през време на българския князь Бориса българското национално образование се туря на една реална основа. Поставя му се за задача: да служи на една велика цел — запазване черковната и политическа независимост на нацията. Дава му се мощна държавна подкрепа във сгради, необходими предмети и административни услуги. Най-последно, дава му се известна самостоятелност във развитието: не националната църква се грижи за училищата и ги има под своя опека; но училищата ще се грижат за създаване на национална църква. Съ този свой характер образователната политика на българския князь Борис се ясно отличава от образователните предназначения на други европейски господари през тази епоха, като Карл Велики, Алфред Велики и др., чиято образователна дейност се състои главно във основаване на едно училище във двореца си, но които още не знаят за национално училище, за училище като самостоятелен от черквата институт и които се ограничават да издават заповеди и распореждания до духовенството да се грижи то за образованието, а сами не дават никакви средства за него.

При преемника на князь Бориса — прочутият български цар Симеон, наречен Велики заради неговите славни дела, българското образование взема друго направление: от училището неговата точка на тежест минава във литературата.

Възпитан сам във Цариград, запознал се основно съ византийската ученост, Симеон е намирал най-голям недостатък на България липсата на научна философско-богословска и свѣтска литература. И наистина българите въ негово време сж имали преведени на езика си само богослужбни книги и нѣкои проповеди. Но съчинения, които да съдържат по-дълбоки разяснения на християнството и на свѣтовните проблеми, тѣ не сж имали. Всѣки българинъ, който е търсил по-високо образование,

е трѣбвало, подобно на самия царь Симеонъ, да ги търси на гръцки езикъ. Неудобството отъ това, както за отдѣлнитѣ личности, така и за достоинството на България, е могълъ да изпита най-добре презъ време на своето ученичество и царуване самиятъ царь Симеонъ. Ето защо неговата просвѣтителна грижа сега е била посочена къмъ това — да се снабди и България съ най-важнитѣ богословски и философски съчинения на националенъ езикъ; за да не бждатъ принудени българитѣ да ходятъ въ Византия, нито да зависятъ отъ нея даже и при търсене най-дълбокитѣ корени на учението. Пълна духовна независимостъ отъ Византия — това е било идеалътъ, който царь Симеонъ е преследвалъ. Тука ние имаме нѣщо подобно на това, което ставаше въ древния Римъ, когато неговитѣ патриотически управители се стараеха да го избавятъ отъ духовната зависимостъ на Гърция, като превеждаха на латински всички по-добри и ценни работи отъ гръцката литература.

Въ тази културно-просвѣтителна работа царь Симеонъ е вложилъ голѣма енергия. Той е събралъ въ двора си всички по-забелѣжителни български учени и ги е натоварилъ съ превеждане и писане на съчинения. Самъ царътъ е земалъ лично участие въ работата съ перо въ ржка. Така е била създадена онази богата българска литература, съ която си е служило отъ после цѣлото източно-православно славянство.

Заеътъ обаче съ планове отъ високополитически, военно и административно естество — като въздигане на България въ царство, разширение на предѣлитѣ ѝ и завоевание на Цариградъ, уреждане на автономна българска църква съ патриархъ на чело, и прочее, както и съ плана за създаване на национална българска литература, Симеонъ не е можалъ да създаде нѣщо аналогично, или поне да развие понататкъ идеитѣ на баща си досежно училищното образование въ страната си.

Видѣхме, че за награда на заслугитѣ на основателя на първитѣ български училища, Св. Климента, той го въздигна въ епископско звание, гдето св. Климентъ пакъ направи, както видѣхме, много за българското образование. Пъкъ и самото това национализиране на архиерейското достоинство, което е било осветено въ България за пръвъ пжтъ отъ св.

Климентата, е било единъ актъ отъ високо културно значение, достоенъ за подвизитѣ на многозаслужилия български учителъ. Но този актъ сжщевременно е означавалъ и единъ голѣмъ ударъ за българското училище, което се лишило отъ трудоветѣ на единъ такъвъ талантливъ организаторъ. Наистина Симеонъ се е погрижилъ и за замѣстникъ на св. Климентата въ учителството. Той е изпратилъ на мѣстото му въ Охридъ. „брата“ Наума, съподвижникъ на св. Климентата въ Моравия и сжщо като него бѣглець отъ тамъ въ двора на българския царъ, гдето до сега той се е занимавалъ съ мирна литературна черковна работа, бѣше показалъ, че е лишенъ отъ всѣка способностъ за практическа работа, особено отъ рода на тази, която извършваше св. Климентъ. Едно по-добро цѣнене на училищното образование би подбудило навѣрно царъ Симеона да възнагради св. Климентата, като го постави на мѣсто, отдето той би могълъ да се грижи за училищата въ цѣла България тѣй, както той се грижеше до тогава за училищата въ една областъ, Кутмичевица; а честъта, да бжде пръвъ български владика, можеше да бжде дадена на всѣко друго по-достойно духовно лице, защото тука не се изисква голѣма творческа работа. По този начинъ, безъ да се накърняватъ голѣмитѣ административни планове на царъ Симеона, щѣше да се направи и много за българското образование, което щѣше да се постави почти на едно съвременско положение и щѣше да даде по-трайни плодове въ тогавашно време. Симеонъ обаче имаше голѣма слабостъ къмъ книгитѣ, безъ които наистина не може, но които безъ училищата мжчно могатъ да упражнятъ широко влияние върху цѣлото общество.

За създаване на научна литература въ България Симеонъ си е далъ голѣмъ трудъ; той е насърчавалъ и задлъжавалъ боляри и свещеници да си съставятъ библиотеки отъ български съчинения; но какви сж били резултатитѣ отъ това, се вижда най-ясно отъ обвинението, което пресвитеръ Косма, единъ тогавашенъ черковенъ дѣецъ и писателъ, хвърля върху боляритѣ и свещеницитѣ, че тѣ държали книгитѣ затворени въ своитѣ библиотеки, гдето ги яли молцитѣ.

II.

Отъ началото на XII. столѣтие започватъ съвършено нови условия за българското образование. Въ това време, следъ 28-годишна непрекъснатата борба съ Византия, България е покорена отъ нея и въ 1019 г. византийскитъ царъ Василий влиза въ Цариградъ, съ златна корона на глава, водейки отпреди си като трофеи, плѣнници, българската царица Мария, дъщеритѣ ѝ и българскитѣ боляри. България изгубва своята самостоятелностъ. Нейната аристокрация повечето минава въ Византия и заема тамъ висши длѣжности. Самата царица става придворна дама. Административно и политически въ България се въдворява грѣцко управление. Само въ западната частъ отъ нея, мѣстото, гдето е работилъ Св. Климентъ Охридски, остава известна сѣнка отъ независимостъ, въ лицето на Охридския патриархатъ, който е останалъ да сѣществува съ сѣщото си име, ако и самитѣ патриарси да сѣ били тогава отъ грѣцко произхождение, При тѣзи условия и официалното образование въ България започнало бързо да отпада. Това се вижда най-ясно и отъ писмата на Охридския патриархъ Теофилактъ, въ които той описва духовното положение. Отъ тѣхъ се вижда, именно, че грѣцката духовна властъ въ България, която е получавала своитѣ чинове чрезъ откупи и е гледала да печели отъ тѣхъ за изплащане на скѣпитѣ откупи, се е грижила твърде малко за образованието. Така единъ виденъ византийски чиновникъ, Григорий Камаритъ, виденъ сановникъ въ Цариградъ, който, като си представя, че учениятъ грѣцки иерархъ ще е събралъ около себе си ученици, моли последния да приеме у себе си и неговия синъ като ученикъ. Но Теофилактъ го съветва да не прави това, защото сега при него въ Македония знанията сѣ съвършено на пропадане, и той, синѣму, не може да научи тука нищо. Единствения клонъ отъ образованието, който още се крепи, то е черковното пѣние, необходимо за изкарване на черковни пѣвци, които да правятъ блѣска на богослужението въ черквата. „Ако той дойде при насъ“, пише Теофилактъ на Григорий Камарита, „той (синѣтъ на Камарита) нѣма да достигне блестящъ успѣхъ нито въ другитѣ науки, нито въ геометрията. Азъ забравихъ всички науки подъ удара на нѣщата.

За сега той може да усвои у насъ само пѣние и управление на пѣвцитѣ; но това изкуство е пригодно само за нашето съсловие“.¹⁾ И наистина не могло да се очаква друго нѣщо отъ инородното духовеиство въ България, което се изпращало тамъ безъ огледъ на подготовка и не съ нѣкакви просвѣтителни цели. Това така сѣщо се вижда отъ писмата на сѣщия, който ни описва голѣмата развала на грѣцкото духовенство и голѣмото злоупотрѣбление, което то е правило въ страната.

Но при отпадане на официалното образование въ България, презъ епохата на византийското робство, въ нея се появява една нова образователна струя, произходяща отъ новото религиозно движение, което тогава се е твърде много разпространило въ страната, известно подъ названието богомилство. Богомилството е едно ново схващане на християнската религия, съвършено различно и даже противоположно на официалното схващане. То прилича на схващанията, които се появили отъ по-после, въ XIV, XV и XVI в. в., въ Западна Европа, а въ ново време въ Русия, побудени отъ графа Левъ Толстой. Подобно на тѣхъ и богомилството схваща християнството само като едно идеалистично учение. То признава само моралната сила и моралнитѣ добродетели, като счита, че физическата сила и физическитѣ качества сѣ въплотение на злото. Подобно на тѣзи движения и богомилството се стреми да култивира въ човѣка само неговата идеална природа и да потѣква физическата. Възъ основа на това си схващане то се явява като единъ силенъ противникъ на грѣцката иерархия, която се крепи главно на свѣтската властъ и на материалното богатство. То се явява така сѣщо и като противникъ на грѣцката политическа властъ, която се крепи изключително на физическата сила. При такова едно схващане на християнската религия богомилството се явява въ България като една религиозна секта, която бързо става популярна и привлича къмъ себе си широкитѣ народни маси. Това силно влияние на богомилството и голѣмото му разпространение се забелѣзва най-вече презъ времето на опититѣ, които

---

¹ Успенскій, Ѳ. Образование втораго болгарскаго царства. Сан[ктъ Петербургъ] 1879 г. приложение стр. 12,13.

България прави за освобождението си отъ византийското робство. Най-главни водители на тѣзи движения сж богомилитѣ отъ Тракийско, Софийско и Източна България. Богомилството именно се явява сега носителъ на едно ново образование въ страната. Задачата на това образование е да предаде на масата на българския народъ това ново разбиране на християнската религия и да научи народа правилно да го практикува. Идеалъ на образованието въ България вече се явява не свѣтския човѣкъ, който живѣе по християнски правила, но единъ аскетъ, отшелникъ отъ живота, който е изчистилъ своето тѣло чрезъ постъ, чрезъ молитва и чрезъ изтезания и се е предалъ всецѣло на духовни упражнения.

Така сжщо се измѣнява и организацията на образованието. Вмѣсто публичнитѣ училища, въ които всѣки е могълъ да постъпи, отворени и организирани въ България отъ Св. Климента, сега се явяватъ тайни образователни кржжоци и тайни частни училища. Богомилскитѣ учители не приематъ всѣкиго съ своитѣ ученици, а само този, въ когото тѣ съзратъ способностъ за възприемане на учението имъ. Презвитеръ Козма говори за тѣхъ, че тѣ пжтуватъ и народътъ, като ги вижда. пита ги за спасението. Тѣ проповѣдватъ отъ начало обща християнска истина, но гдето забелѣжатъ човѣкъ простъ и неученъ, тамъ тѣ проявяватъ славата на своето учение, като хулятъ предъ него и устава черковни. И единъ другъ описателъ на богомилитѣ, Зигавинъ, описва по сжщия начинъ тѣхното проповѣдане. Той казва, че тѣ предварително искали отъ ученицитѣ си клетва и тогава почзали да имъ довѣрватъ своето учение, обаче не на всички наведнажъ, а на едного само и когато видятъ, че този е утвърденъ въ нѣщо, но отъ начало лошо, тѣ пакъ му говорятъ повторно. Така, малко-по-малко, дълго време, само на едного или на двама отъ тѣхъ откриватъ цѣлата си ересь. Методата на обучението у богомилитѣ представя голѣмъ прогресъ спрѣмо методитѣ на дотогавашнотообучение. Тя се отличава именно съ по-голѣмо нагодяване къмъ ученицитѣ. Самото богомилско учение е едно популярно учение. Главната негова отличителна черта е ясностъ и картинностъ, съ която богомилитѣ излагатъ своитѣ истини. Така, вмѣсто абстракции и схематични описания отъ учителитѣ и писателитѣ въ Симеоново време, богомилитѣ

противопоставяят нагледни и ясни картини, каквато е напр. следната за последнитѣ дни на свѣта, взета отъ въпроситѣ на Св. Иванъ Богословъ: Антихристъ се явява съ остри косми като стрели и съ блестящи очи като звезди и прѣсти подобни на сърпове. Следъ неговото унищожение ще настане величествено възкресение на мъртвитѣ. Всичката земя ще се запали съ горитѣ, планинитѣ и животнитѣ. Вѣтърътъ ще вѣе отъ четиритѣхъ страни на свѣта и ще разнесе всичката пепелъ. Земята ще стане бѣла и чиста като пергаментенъ листъ, безъ гори и долини, като бѣла маса. Тогава ще се появи Синъ Божий и ще открие страшень сждъ. Главната форма на изложение у богомилитѣ е разговорната, която, изобщо, е по-пригодна за нагодяване на слушателите, отколкото формата на догматично изложение. Сжщо се вижда, че и въ преподаването на самото свое учение тѣ сж умѣли много по-добре да се нагодяватъ на ученика, отколкото учителитѣ стѣ дотогавашнитѣ школи. Доказателство за това ние имаме въ онѣзи описания на възпитание, които се срѣщатъ въ апокрифнитѣ детски евангелия, съчинявани повече отъ богомилитѣ, въ които евангелия се разпразя главно за дейността на Исуса Христа и за неговото възпитание. Тукъ ние срѣщаме описание на разни форми на възпитание, практикувани отъ други духовни педагози и осмивани отъ богомилитѣ. А осмиваното възпитание представя пълно неумение да се нагодятъ къмъ личността на ученика. Така, въ едно такова евангелие се говори за единъ такъвъ самонадѣянъ гръцки учителъ, който иска да учи Исуса Христа на гръцка азбука и продължава да постоянствува въ своитѣ усилия и даже упражнява насилие върху учеаика, безъ да може да забелѣжи, че този ученикъ е вече запознатъ съ тази азбука и самъ диктува на учителя следващитѣ букви подиръ тѣзи, които той му е казалъ. Сжщо се рисува и единъ другъ учителъ, който иска да учи Исуса на своето врачебно изкуство, безъ да може да схване, че Исусъ притежавава много по-голѣма способностъ въ лѣкуване, отколкото самия учителъ. Богомилството, благодарение на тѣзи свои качества, е могло да се разпространи въ най-скоро време въ цѣлия народъ и да стане една популярна религия, която е обединила масата на българския народъ и го е изолирала по този начинъ отъ влиянието на гръцкото духовенство и на гръцката политическа

власть. Чрезъ това богомилството е изиграло една голѣма роля въ историята на българския народъ, като го е запазило отъ гръцка асимилация и денационализация. Извънъ това то е вкарало въ народа, ако и въ най-груба и елементарна форма, нѣкои отъ истинитѣ на християнското учение, тѣзи именно, съ които то най-миого се е отличавало отъ езическата религия. И по този начинъ е достигнало това, което Българската школа отъ времето на 1-то българско царство не можа да достигне.

Но трайно значение богомилското образование не могло да има въ България, главно по две причини: едната, защото то, като тайно, не подложено на обществена критика и не управлявано отъ обективни норми, съ време се изродило. Появили се различни негови тълкуватели, които се отклонили твърде много отъ първоначалната негова идея, даже тѣ достигнали до резултати, тъкмо противни на тѣзи, които то е преследвало. Втората причина е била отношението на богомилитѣ къмъ свѣтската власть. Богомилството схващаше християнското учение не като едно морализиране на физическата сила въ чловѣчеството, а като единъ стремежъ за унищожение на тази сила. Богомилството е било отчаянъ противникъ на всѣка политическа власть. Това негово стремление е било отъ особено значение за българския народъ, до като той е билъ подъ гръцко робство. То е държало тогава народа въ голѣмо отдалечение отъ тази власть и го е избавило отъ пагубното нейно влияние. Но когато България се освободи отъ византийцитѣ и нареди свое собствено управление, то отрицателното отношение на богомилството къмъ националната политическа власть става анахронизъмъ и то изгубва всѣка сила и значение въ България.

III.

Въ 1186 година българитѣ сполучиха да отхвърлятъ византийското иго и да възстановятъ свое самостоятелно сществуване, което трая нѣщо около две столѣтия. Това време съвсемъ не е благоприятно за развитието на образованието. Първитѣ времена отъ II-то българско царство сж изпълнени съ борби противъ Византия за извоюване на свободата на всички страни и още съ борби противъ

отдълнитъ български владѣтели, като Иванко въ Родопитъ, Стрезъ въ [Македония] и т. н. Въ това време спадатъ и борбитъ противъ латинянитъ и къмъ края на тази епоха се започватъ и борбитъ противъ турцитъ, които, преминали въ Европа, започватъ все по вече и по вече да насилватъ българската държава.

Отъ друга страна самитъ династии се намиратъ въ неблагоприятни условия, за да се грижатъ за просвѣщението на страната. Тъ се мѣнятъ твърде често и прекарватъ времето си изключително въ борби за своето запазване. По едно време България попада подъ управление на кумански и татарски династии, които, естествено е, че малко разбираше сж имали и за духовнитъ нужди на народа, когото сж управлявали. Само първата половина на XIII столѣтие, при царуването на Асѣня II (1218—1241 г.) и срѣдата на XIV столѣтие, презъ време на царуването на Иванъ Александра (1331—1365) и на Ивана Шишманъ отъ 1365—1393, представя, щогоде, сносни условия за просвѣтителни грижи.

Въ вжтрешно отношение главно явление въ живота на страната представляватъ борбитъ противъ разнитъ религиозни секти, които сж подкопавали държавния строй, обикновено борби противъ изроденото богомилство, противъ исихаството и другитъ религиозни секти. Преследването е ставало съ осжждане на еретическитъ учения, съ изгаряне на тѣхнитъ книги и затваряне на водителитъ имъ, както и съ изгонване отъ страната на тѣхнитъ последователи. На 1211 год. е билъ събранъ такъвъ съборъ противъ богомилитъ, който имъ е наложилъ тържествено отлжчване отъ черквата, а на 1350 год. Иванъ Александъръ самъ е председателствувалъ единъ такъвъ съборъ, който ги е осждилъ на изгонване отъ страната.

Новиятъ образователенъ идеалъ, който е изникналъ при такива едни обстоятелствата, се е съвършено различавалъ отъ образователния идеалъ на миналата епоха. Той се характеризира съ следнитъ две сжществени качества: 1) той не е идеалъ на отрицателното християнство, което се бори противъ черковната и политическа иерархия, но едно положително християнство, което живѣе въ хармония съ свѣтската властъ, което изисква отъ нея помощъ и което ѝ

помага, когато тя има нужда от него и 2) не едно тайно християнско изповѣдание, основано само на личния авторитет и на лично тълкуване, но едно явно християнство, основано на обективни норми, признато от официалната черква и от държавата и стремяще се да се прояви по известен начин във определено съдържание и във определени форми. Със други думи, образователният идеал от от него време представя едно християнство, което се изразява със известни вънкашни добродетели, които се изказват във една вънкашна определена литературна форма.

Така също и организацията на образованието през тази епоха е друго. То вече не е тайно, но открито, ако и да не е така общедостъпно, публично, както това бѣше във времето на I-то българско царство. Изложено на вънкашни преследвания, то е държало строго на това да не бѣде извратено неговото съдържание от некомпетентни последователи. Ето защо формата на училището през тази епоха има колегиялен характер: ученици и учители живѣят тѣсно свързани помежду си във определени заведения — колегии. Тя е формата на мѣнастирското образование, което тогава се разпространява във страната. Тамъ всѣки може да отиде да получи свое образование, но не като приходяще лице, но при условие, че ще стане членъ на самия мѣнастиръ, че ще се задължи да живѣе въ мѣнастира и да служи въ него, а същевременно и да се учи, съ цель да стане способенъ за бждещъ черковенъ служителъ. Такава училищна организация е най-съответствувала на тогавашнитѣ опасни времена: тя е била основана на общи норми, изложени въ мѣнастирския уставъ и всѣкога изложени на общественъ контролъ. По този начинъ тя е могла да бѣде призната от черквата и държавата.

Че действително мѣнастирът е билъ главната форма на училищно образование у насъ през тѣзи времена, ние се увѣряваме отъ много факти.

1) Отъ наставления за монаситѣ, които ние имаме от тѣзи времена. Така въ едно старо наставление за монаситѣ отъ Рилския мѣнастиръ, което навѣрно датува още отъ първото време на съществуване на този мѣнастиръ, се казва на монаситѣ: „утвърждавайте въ вѣрата новопросвѣтенитѣ хора на своя еднокръвенъ народъ и наставлявайте ги да

оставятъ нелепитъ езически обичаи и злитъ нрави“. Отъ това се види, че една главна задача на монашеството презъ това време е просвъщението на народа. Отъ сжщото това наставление се вижда, че действително въ този мѣнастирь тогава е имало и особени учители. Наставлението съветва монаситѣ да не наченатъ всички да желаятъ да бждатъ началство или председателство, всѣки да бжде игуменъ и наставникъ, проповѣдникъ и учителъ. Сжщо и самитѣ предания на Рилския мѣнастирь говорятъ, че въ него още отъ първи времена на основанието му е сжществувало училище.

Друго доказателство за това, че именно мѣнастиритѣ сж били у насъ образователни заведения презъ тази епоха, ние намираме въ биографията на разнитѣ забележителни мже отъ тази епоха, гдето се разказва и за тѣхното образование. Така, отъ житието на Теодосий Търновски ние виждаме, че той се е възпитавалъ и живѣлъ въ мѣнастира Св. Никола въ Арчаръ, Видинско, Св. Мария въ Св. Гора при Търново, въ Червени при Русчукъ Св. Богородица Епикерневъ при Сливенъ и т. н. Въ житието на Патриархъ Евтимий узнаваме, че той се е училъ при Св. Теодосий въ Цариградския мѣнастирь Св. Иванъ Студийски, въ Търновската Св. Гора и пр.

Но особено доказателство за това ние намираме въ устава на Бачковския мѣнастирь, който, ако и основанъ отъ небългаринъ, все пакъ изразявалъ общата форма на мѣнастирско управление презъ това време. Въ устава на този мѣнастирь неговиятъ основателъ говори, че тамъ трѣбва да се възпитаватъ млади момци и да се учатъ въ свещенитѣ науки. Понеже приемане на млади момци е било запретиено въ самия мѣнастирь при храма Успение Богородично, то той, основателтъ му, е наредилъ такова училище въ съседния мѣнастирь Св. Никола. „Въ мѣнастира Св. Никола, пише той, „сж опредѣлени отъ насъ млади момци да живѣятъ, да се възпитаватъ и да се учатъ тамъ. Тукъ трѣбва да се назначава нѣкой старъ свещеникъ, изпълненъ съ добродетели и знания, за да може да имъ бжде епистатъ, да ги обучава въ свещенитѣ науки и, освенъ това, да свещенодействува въ храма Св. Никола. Отъ юношитѣ, които живѣятъ въ мѣнастира Св. Никола, шестима сж длѣжни да учатъ у споменатия по-горе престарѣлъ свещеникъ, като получаватъ отъ голѣмия мѣнастирь храна и разни дрехи и

престояват тукъ до тогава, додето завършатъ учението си и стигнатъ до свещенически санъ. И само когато тѣ пустнатъ бради, ще се приематъ и въ по-голъмия мѣнастиръ за свещенодействуване на равно съ другитѣ свещеници... Тия отъ тѣхъ, обаче, които се окажатъ недостойни за свещенически санъ, трѣбва съвършено да се отстранятъ отъ мѣнастира, като хора, които сами сж направили себе си виновници за собственото си изгнание. Освенъ това отъ опредѣленото число шестъ, що се обучава въ храма Св. Никола, никога да не бждатъ по-малко“. Въ този мѣнастирски уставъ най-ясно се вижда колегиалния характеръ на българската училищна организация презъ това време.

Презъ тази епоха въ България вече се забелѣзватъ два степенна училища: едни елементарни и други по-високи. Елементарнитѣ служатъ за елементарно запознаване съ религията и черковното богослужение, когато по-високитѣ служатъ за по-дълбоко вникване въ истинитѣ на християнството и на неговитѣ догми и сж служили за приготвление на хора, които да бранятъ официалната религия отъ привърженицитѣ на други религии и секти. Отъ тѣзи последнитѣ училища сж излизали и висшитѣ черковни служители.

Елементарно мѣнастирско училище е представлявалъ отъ себе си всѣки мѣнастиръ, въ който сж могли да отидатъ юноши и да се учатъ на четмо, писмо, на черковно пѣние, черковенъ редъ и богослужение. А по-висши образователни заведения сж представляли колегиитѣ, образувани отъ нѣкои по-забелѣжителни религиозни деятели. Такива сж били напр. училището на Теодосий Търновски, на патриархъ Евтимий и пр. Особено последното училище е станало забелѣжително въ цѣлия славянски свѣтъ съ туй, че въ него сж се подготвили забелѣжителни високи черковни служители не само отъ България, но и отъ другитѣ страни. Тукъ се е приготвилъ напр. известния Григорий Цамблакъ. Образователното съдържание презъ тази епоха се състои отъ два елемента: религиозна теория и религиозна практика.

Образователното съдържание въ елементарнитѣ мѣнастирски училища се е състояло, както това може да се разбере отъ запазената практика на мѣнастирското обучение и въ по-подирешни времена, отъ изучване

на четенето, писането, черковното пѣние, черковния редъ и въ усвояване на християнскитѣ добродетели, които презъ тази епоха съставляватъ най-важното образователно съдържание. Всички черковни отци презъ това време гледатъ да проявятъ своята религиозностъ имеино чрезъ опредѣлени добродетели, които тѣ прилежно изучаватъ презъ време на своето ученичество. Така, при Григория Синалтъ сж се упражнявали въ усвояване на следнитѣ петъ добродетели, чрезъ които сж мислѣли, че се достига съвършено християнство: мълчание, въздържание, бодърствование, смирение и търпѣние. Тѣзи добродетели се постигатъ най-много чрезъ упражнение въ пѣние, въ молитва, въ миене, въ ржченъ трудъ. Особено на ржчния трудъ се обръща голѣмо внимание презъ тази епоха. Това се вижда и отъ упоменатото по-горе настазление на монаситѣ въ Рилския мѣнастиръ, гдето се казва: „ржчния трудъ да не се пренебрегва отъ васъ, но работа всѣкога да е въ ржцетѣ ви, а молитва въ устата ви“.

Образователното съдържание въ висшето училище се състои не само въ по-основателно усвояване на християнскитѣ добродетели чрезъ строгъ религиозенъ животъ, молитва, четене, писане на книги и пр., но още и чрезъ по-основателно запознаване съ теория на християнството, съ изучване на християнскитѣ догми, съ запознаване на разнитѣ отклонения на тѣзи догми, заблуждения на ереситѣ, съ начинитѣ, по които могатъ да се оборватъ учения и т. н.

Особена новостъ въ това образователно съдържание е било нововъведението на Търновския патриархъ Евтимий, който е въвелъ и филологическа наука въ своята школа. Излизайки отъ убеждението, че главнитѣ заблуждения на християнството произлизатъ отъ неточното предаване на християнскитѣ истини чрезъ писмото, той се е завзелъ съ общо преглеждане и поправяне на черковнитѣ и другитѣ книги съ християнско съдържание, като е гледалъ тѣхниятъ езикъ да съответствува точно на тѣхното съдържание. По такъвъ начинъ при обучението въ неговата школа езиковнитѣ студии станали главенъ предметъ на занятия. Произлѣзла е така наречената Търновска литературна школа. Може да се каже, че въ школата на патриархъ Евтимий

се е изучавало не само теологията, логиката и риториката, но така също и филологията.

Резултатът от тази разнообразна образователна дейност в България през епохата на II-то българско царство е билъ този, че народът се е снабдил съ една по-пълна система на образователни заведения, която е съдържала в себе си не само училище за елементарни науки, а също и училище за по-високо образование, което е било особно важно, защото чрезъ тѣзи последнитѣ училища страната всѣкога се е снабдявала съ учителски персоналъ, който е можалъ самъ по себе си да се грижи за отваряне на все по-нови и по-нови училища и по този начинъ да не се дава на образователната дейност да престане в страната, както това стана следъ паданието на I-то българско царство.

Влиянието на тази образователна работа за по-последнитѣ времена е било твърде голѣмо. Чрезъ образователнитѣ заведения на II-то българско царство се създаде и разпространи в страната единъ религиозенъ идеалъ, който обединяваше народа, черквата и мѣстната администрация в едно и даде възможность по такъвъ начинъ на българския народъ задружно да се бори противъ религиозния и политически напоръ, на който биде изложена България следъ падането и на II-то българско царство. Не по-малко влияние е оказало това образование и за запазване на българската религиозна ученость и книжовность, както в страната така също и извънъ нея, особено създадената отъ Търновския патриархъ Евтимий литературна школа е била единствена за цѣлото славянство. Съчиненията отъ нейна редакция сж станали единствено-признатитѣ за първи в цѣлия славянски миръ. По този начинъ българската литература е станала като официална литература на цѣлото православно славянство.

IV.

Въ края на XIV. столѣтие България дожда въ едно отъ най-древнитѣ [грознитѣ?] образователни условия, каквито изобщо могат да се намѣрятъ в историята на народитѣ. Тогава тя подпада подъ петвъковно робство на турцитѣ. Самото завладѣване се е придружавало съ най-голѣми разорения в страната. Духовнитѣ и свѣтски водачи на народа сж били погубени, заточени. Останалата частъ

отъ боляритѣ сж били отведени въ Турция и потурчени. Останало е въ страната само едно просто селско население. Всичкитѣ други съсловия сж изчезнали или сж се потулили подѣ него. Така единѣ пжтешественикъ отъ XVI столѣтие забелѣзва, че видѣлъ моми въ България съ благородна вѣнкашность, но му казали, че тѣ произхождатъ отъ най-високи болярски родове, че нѣкои даже сж отъ царско потекло, но сега се женѣли за орачи и овчари.

Градското съсловие сжщо е свършено изчезнало. При завоеванието на България по-голямата частъ отъ забелѣжителнитѣ градове сж били разрушени и жителитѣ имъ избити. Известно е, че градоветѣ: Търново, Казанлъкъ, Карлово, Враца, Шуменъ, Т.-Пазарджикъ, Ямболъ, Сливенъ сж имали тази сждба. Другитѣ градове, които не сж били разрушени, сж били заети отъ турското население и българското отъ тѣхъ е било или свършено прогонено или оставено въ незначително количество. Така пжтешественикътъ Бенедето Рамберти отъ 1534 година забелѣзва за Пловдивъ и София, че били съвсемъ западнали, а пжтешественикътъ Герлахъ въ 1578 година намѣрилъ въ Пловдивъ само 250 кжщи български, а въ Т.-Пазарджикъ 300 кжщи български.

При тѣзи условия останало е въ България само едно селско население, което, както на всѣкъде, най-некултурно, не е могло да направи много нѣщо за образованието, толкозъ по-вече че и самото това население е било подложено на постоянни разорения и опустошения отъ многобройнитѣ войни, които тогава турцитѣ водѣли за завладѣванието, както на Цариградъ, така сжщо и на другитѣ балкански държави, въ които войни тѣ сж привличали, като спомагателни войски или пѣкъ като преносвачи на муниции и храна, и българскитѣ селяни.

Едничко обстоятелство, което е спасило българското образование презъ тази епоха, е работливостъта на българското население. Самитѣ негови завоеватели сж забелѣзали, че българинътъ е единѣ миренъ и трудолюбивъ човѣкъ, привързанъ къмъ земята, която той съ голѣма любовъ обработва. Турцитѣ сж съобразили още отъ началото да използватъ тази работливостъ на българскитѣ селяни за осигуряване на приходитѣ за държавата си, за това тѣ започнали да имъ раздаватъ земи за обработване, отъ които

събирали известенъ данъкъ. На нѣкои селяни сж били давани земи за обработване по наследство (бациния), заплата за службата, която държавата имъ е възлагала (като войници, доганджии, келестирджии и пр.), а пъкъ на другитѣ били раздавани данъчни отъ общитѣ държавни земи, които селянина обработва за себе си и плащаль на държавата данъкъ. Така сжщо турцитѣ поощрявали и разработването на държавнитѣ земи отъ селянитѣ. Извънъ това, тѣ разрешавали на селенитѣ да иматъ като своя собственостъ земята, която сж обработвали въ продължение на 10 години. По този начинъ, въ едно непродължително време, всичкитѣ българи селяни сж си създали своя собствена земя, особено селянитѣ, които живѣли въ така нареченитѣ спахилъци. Благодарение на тази политика България се е сдобила, още отъ началото на своето робуване подъ турцитѣ, съ едно имотно селско население, което е отъ голѣма полза и за самата Турска империя. Първитѣ турски султани умѣли да се грижатъ твърде бацински за защитата на това население. Тѣ се грижили всѣкак си да го подготвятъ и да го задоволятъ. Особено внимателни тѣ сж били къмъ неговитѣ религиозни нужди. Оставяли сж му пълна свобода въ изпълнението на неговитѣ религиозни обреди и това обстоятелство е било именно едничката упорна точка на българското училище въ това време.

За задоволение на тѣзи религиозни нужди българскитѣ селяни трѣбвало да иматъ свои свещеници, а свещеницитѣ е трѣбвало да бждатъ подготвени въ нѣкакви образователни заведения. За това е произлѣзла първата форма на българското образователно заведение въ началото на турското робуване.

Тази форма на образователно заведение не е била никоя друга, освенъ формата на старото манастирско училище, което, обаче, сега, при новитѣ условия, се е съвършено видоизмѣнило. Отъ едно колегиялно учреждение, което се грижи само за образованието и спасението на своитѣ собствени членове, сега манастирътъ се е обърналъ на едно открито образователно заведение, въ което могатъ да получатъ образование не само неговитѣ членове, не само тѣзи младежи, които се готвятъ за бждащи калугери, но и

вѣнкашни лица, деца на други хора, които отъ после нѣма да останатъ като членове на мѣнастира, а ще се върнатъ между народа, като свещеници и пѣвци въ черквата и ще задоволяватъ религиознитѣ нужди на селянитѣ. Подъ влиянието на новитѣ условия, мѣнастирътъ се преобразува отъ едно заведение, което живѣе само за себе си на едно обществено заведение.

Върѣки голѣмата тъмнота на въпроса за началото на нашето образование презъ време на турското робуване ние се убеждаваме, че тази именно е била първата форма на образователно заведение, при началото на турското робуване, преди всичко, отъ обстоятелството, че липсватъ въ народа всѣкакви спомени и документи за каквато и да бжде друга училищна форма; а още по-вече се убеждаваме въ това отъ споменитѣ и документитѣ, останали отъ това време, които ни говорятъ именно въ тази смисълъ. Запазенитѣ народни пѣсни, които възпѣватъ събития отъ тази епоха, ни говорятъ именно за ученици въ мѣнастиритѣ и за пращане на свѣтски деца да се учатъ тамъ. Така, въ една пѣсенъ, която описва изгарянето на Хилендарския мѣнастиръ отъ венецианцитѣ (Желта Базаргяна), се говори, че тѣ погубили тамъ стари егумени и всичкитѣ ученици, а въ една друга пѣсенъ, записана въ Македония, се говори, че Крали Марко е водилъ своя синъ Михаилъ да се учи въ Св. Гора, „на бѣла книга съ цѣрно писмо.“ Много отъ нашитѣ исторически изследвачи сж отбелѣзали, така сжщо спомени за пращане на дѣца да се учатъ въ мѣнастири. Такива спомени сж записани напр. въ мѣнастира Св. Богородица при Келифарево. Сжщо подобни спомени сж отбелѣзани и отъ Орловски за Врачанския мѣнастиръ Св. Иванъ Евангелистъ, за Черепишкия мѣнастиръ Св. Арахангелъ и за мѣнастиря Св. Богородица, въ който мѣнастиръ, още отъ най-старо време, сж се стичвали, отъ околнитѣ села, момчета да се учатъ за свещеници. Йорданъ Ивановъ е отбелѣзалъ подобенъ споменъ за Рилския мѣнастиръ, за Бобошевския, за мѣнастира Св. Якимъ Осоговски, за Св. Гавраилъ Лесновски, за Кратовския мѣнастиръ Св. Богородица, за мѣнастира Св. Прохоръ и др. Освенъ това ние имаме и свидетелството на стари пѣтешественици въ България, които сж видѣли бѣлгарски мѣнастири, които обучаватъ

децата. Така Герлахъ въ 1578 година белѣжи, че недалечъ отъ с. Кору-Чешма, Бѣла-паланка, между Царибродъ и Пиротъ има единъ мѣнастирь Св. Димитръ съ петима калугери, които държатъ едно българско училище и учатъ въ него дѣцата на четене, писане, пѣние, българска литургия. Най-после ние имаме по този въпросъ нѣколко свидетелства, ако и тѣ да сж отъ малко по-късно време, отъ самитѣ ученици на мѣнастиритѣ. На единъ сборникъ отъ недѣлни и празнични поучения, писанъ въ 1626 година, единъ ученикъ е записалъ следното: „писахъ азъ граматикъ Янкулъ по отечество отъ Бѣли градъ, когато учихъ при Св. Троица при игумена монахъ Варлаамъ. Учителъ ми бѣше монахъ Каленикъ; да се знае кога изписахъ сие славословие, мѣсець мартъ 6 день 1678 година.“ Въ едно ржкописно евангелие, намѣрено въ черквата Св. Никола въ с. Кжтина и подвързано въ 1678 година, другъ единъ ученикъ е написалъ следното: „сие писание писахъ азъ Влько, кога учехъ на Локовския мѣнастирь.“

Организацията на мѣнастирското училище презъ първитѣ времена ча турското робуване е била съвършено първобитна. Ученицитѣ тукъ сж живѣли и работѣли малко по-другояче, отколкото ученицитѣ въ старото мѣнастирско училище. Животътъ на тѣзи последнитѣ ученици до нѣкъде се е следвалъ и сега отъ вътрешнитѣ ученици на мѣнастира, отъ тѣзи именно, които сж се подготвяли за въ бждаще да останатъ като монаси въ самия мѣнастирь. Всѣки единъ отъ тѣзи ученици е живѣлъ при единъ постаръ калугеръ, прислужвалъ му е, учелъ се е отъ него на добродетели и на учение или пъкъ е отивалъ да получава уроци отъ общия мѣнастирски учителъ, ако е сжществувалъ такъвъ. Вънкашнитѣ ученици на мѣнастира, сир. тѣзи деца, които сж дохаждали отъ вънъ въ мѣнастира само да учатъ нѣколко време и да го напуснатъ, сж живѣли единъ сравнително по-свободенъ животъ. Орловски описва тази организация на мѣнастирско училище и животъ така: „При постъпването си въ мѣнастира тѣ сж донасяли дрехи, а всичко останало — храна, отопление, освѣтление сж получавали отъ мѣнастира. Тѣ сж живѣли въ отдѣлни стаи, наречени килии. Покрай учението тѣ сж били длъжни да извършватъ и разни други мѣнастирски работи: да посрѣщатъ

гости, да ги развеждат на всѣкжде изъ мѣнастира, да имъ показватъ по-важнитѣ забелѣжителности, да биятъ клепалата, да помагатъ на клисаря въ черква, да пѣятъ при богослужението, да работятъ въ градината, въ полето, да пасатъ добитѣка и да извършватъ всичко, за което сж били способни. Ако самиятъ игуменъ е ималъ възможность и желание, той се е завземалъ самъ съ тѣхното обучение, а въ противенъ случай то се възлагало на нѣкой по-способенъ и по-ученъ отъ братята монаси.

Обучението се е водѣло въ особени стаи, наречени килии, въ които ученицитѣ сж насѣдвали покрай стениитѣ на одрове, сѣндѣчета или рогозки. На източната стена на стаята обикновено се оковавала нѣкаква икона, твърде често ликътъ на Спасителя, на Св Богородица или друга нѣкоя икона, а предъ нея висѣло кандило. Занятията се почвали рано сутринъта и траяли до обѣдъ, следъ което ученицитѣ се разпушали да обѣдватъ. За това тѣ сж имали около часъ, часъ и половина почивка, следъ което започвали подиробѣднитѣ занятия; последнитѣ се продължавали до около четири часа следъ обѣдъ. Учението продължавало непрекъснато и зиме и лѣте“. Подобно описание на мѣнастирско училище ние имаме и отъ сръбския писателъ Вукъ Караджичъ.

Образователното съдържание на мѣнастирското училище отъ тази епоха се значително различава отъ образователното съдържание на мѣнастирското училище отъ предната епоха. Въ това подирното то е било повечето етичнорелигиозно, а въ сегашното то е повечето учебно-религиозно. Етическо-религиозното съдържание не е могло да бжде усвоявано тукъ съ такава основателность по простата тази причина, че ученицитѣ не сж прекарвали дълго време въ мѣнастира: тѣ сж идвали тукъ само за нѣколко време и то само за изучаване на известни нѣща, главно на четене църковни книги и изучаване на църковния редъ. Етичнорелигиозното съдържание, ако и една второстепенна работа на сегашното мѣнастирско училище, се е усвоявало чрезъ подчинение на мѣнастирската дисциплина и съобразяване съ правилата на мѣнастирския животъ и съ подражание на живота на братята въ него; съ участието въ църковното богослужение и съ извършване на всичкитѣ

работи, които сж били налагани на ученицитѣ отъ мѣнастира. За главнитѣ добродетели, които сж се преследвали чрезъ мѣнастарското училище въ тази епоха, ние можемъ до нѣкъде да научимъ отъ молитвитѣ, които сж били четени въ началото на учението. Въ тѣхъ именно се моли Богъ да даде на ученика да познае неговата истина, да му даде непорочно бдение въ молитвата, разумъ, Соломонова мъдростъ, Кирилова хитростъ и пр. Така сжщо се моли Богъ да отвори ушитѣ и сърцето на ученика. Но изобщо се вижда, че за нравственото религиозно възпитание на ученицитѣ тогавашното мѣнастирско училище не е могло да вземе върху себе си пълна отговорностъ, както мѣнастирското училище отъ по-предната епоха.

За учебното съдържание научаваме отъ записаната практика на тѣзи училища отъ по-къснитѣ писатели, като напр. Орловски, а така сжщо и отъ случайно дошлитѣ до насъ описания на тогавашното учение и методи отъ българския писателъ Константинъ Костенечки, нареченъ философъ. Споредъ Орловски въ мѣнастира се учело четене, писане, черковното пѣние и редъ и се е изучавалъ часословътъ и псалтирътъ. Константинъ Костенечки сжщо отбелѣзва, че следъ изучаването на четенето следвало изучаването на молитвитѣ: „Царю Небесни“, „Свети Боже“, „Слава Отцу“, „Пресвета Троице“, „Отче нашъ“, „Господи помилуй“, „Приидите поклонимся“ и пр., а следъ това изучаване на часослова и на псалтира. Заедно съ учението по четене започва и учението по писане. Както се вижда това е едно съдържание, нужно за всѣки селски свещеникъ, при изпълнение на неговата църковна служба.

Методитѣ на образование, практикувани въ тогавашнитѣ мѣнастирски училища, сж се отличавали пакъ значително отъ методитѣ на мѣнастирското училище въ предната епоха. Въ тѣхъ има едно голѣмо подобрене, особено при усвояване на учебното съдържание.

И тукъ сж се употрѣбавали, физически наказания. Така на единъ тълковенъ псалтиръ отъ XV векъ въ Рилския мѣнастиръ има написано: „Да се знае, кога бѣше даскалъ Партения, та учеше деца, та ги биеше по ржка. На една ржка по а, а на друга по б.“ Но тукъ физическитѣ наказания не ще да сж били толкозь строги по простата причина,

че ученикът е могъл всъкога да напусне манастира и да отиде въ другъ манастиръ на учение.

По-голѣмъ е, обаче, напредъка, който се забелѣзва въ методитѣ на учението. За това ние получаваме сведения отъ съчинението на Константина Костенечки „О писменехъ“, въ XVI глава на което той излага начинитѣ, по които трѣбва да се учатъ дѣцата. Константинъ Костенечки е билъ ученикъ на единъ отъ ученицитѣ на самия Търновски патриархъ Евтимий. Следъ подпадането на България подъ Турция и заточението на Евтимия Константинъ Костенечки следъ много скитания е отишелъ въ двора на сръбския владетель Стефанъ Лазаревичъ, гдето е искалъ да отвори училище, въ което да обучава деца. И той въ своята книга излага начина, по който той би привършилъ това обучение, като иска, щото за оценка на неговите методи да се повикатъ знаещи лица отъ Търновскитѣ страни. Това заявление може да ни служи за доказателство, че Константинъ излага въ своята книга именно тѣзи методи, които сж били употребяни тогава низъ България. Споредъ него първоначалното обучение въ грамотность трѣбва да става така: най-напредъ трѣбва да се изучаватъ гръцкитѣ букви отъ славянската азбука, а следъ това и тринадесетѣтѣ славянски букви. Предъ азбуката трѣбва да се постави кръстъ и преди започването да се чете, да се казва „кръсте, помогни,“ а не „кръсти боже,“ както нѣкои употрѣбявали. Децата да се научатъ да четатъ буквитѣ първо напредъ, а после назадъ, като произнасятъ само звуковетѣ имъ, а не и имената имъ. Изучването да продължава до тогазъ, до когато децата започнатъ да познаватъ буквитѣ не само по мѣстото, а по начертанието имъ.

Сричането или съединяването на буквитѣ въ срички ще се учи при изучването на нѣкоя молитва, като всѣка нейна дума се произнася отъ дѣцата по слокове. Четенето ще става по синтетитични методи. Най-напредъ ще се учатъ отдѣлни букви, после слокове и най-последнитѣ. Следъ това ще се премине къмъ четене на титлитѣ (съкращенията) и най-последна следва изучване на молитвитѣ заедно съ тълкуванието имъ още при началото на четенето се започва и писането, като при него се обръща внимание не толкозъ на красота, колкото на правилность. К. Костенечки

предлага при писането да се не допускатъ никакви грѣшки, за да не се вкорени въ децата навика на кривописание. Той казва: „ако грѣшкитѣ ще се оправятъ после, защо да се не оправятъ въ началото?“ Отъ това се вижда, че въ тази епоха методитѣ на обучение по четене и писане въ България сж били разработени до значителна степенъ, до каквато тѣ не сж били достигнали даже въ западнитѣ европейски държави, гдето напр. четенето на буквитѣ само съ начални звукове, а не цѣлитѣ тѣхни имена, — звучната метода е въведена, сравнително, по-късно.

Резултатътъ отъ тѣзи образователни усилия въ първитѣ времена на турското робуване е билъ този, че българското образование се сдобива съ една ценна образователна институция, каквато е мѣнастирското училище, въ което ученикътъ изолиранъ отъ всѣкакви неблагоприятни вънкашни влияния, освободенъ отъ грижи за материална прехрана, имащъ предъ очи всѣкога примера на своитѣ учители и всѣкога практикуващъ по-голѣмата частъ отъ това, което се учи и усвоява, е излизалъ отъ него доста подготвенъ. Тази образователна институция е останала да сжществува и въ следнитѣ епохи на българското сжществуване, когато е принесла не по-малко полза за образованието въ страната. Мѣнастирското училище още и до сега не е престанало да сжществува у насъ.

Влиянието на мѣнастирското училище отъ тази епоха върху събуждането на нашия народъ е било твърде голѣмо. То е подготвило свещеници и пѣвци за всички черкви въ страната. То е дало и ревностни проповѣдници на християнската религия на нашия народъ, които, отъ после, изиграха голѣма роля въ борбата за защита на българщината противъ опититѣ на турцитѣ да измѣнятъ религията ни.

Но не само чрезъ подготовление на народни водачи мѣнастирътъ е оказалъ влияние. Той така сжщо е влияелъ непосредствено и на самото общество, което многолюдно се е стичало всѣка година на празника на мѣнастира на поклонение въ него. Тѣзи многолюдни поклонения на мѣнастира сж били едно важно сръдство за събуждане на нашия народъ презъ онѣзи тъмни времена. Въ мѣнастира поклонницитѣ отъ разнитѣ страни на отечеството ни се чувствували сближени и обединени като единъ народъ. Тукъ

тѣ сж съзнавали, че иматъ свои национални светилища. Тукъ въ тѣхъ се възбуждали спомени за тѣхното славно минало и тукъ тѣ се изпълвали съ надежда за едно пощастливо бждеще. Ето какъ се описва това влияние за събуждането на нашия народъ на рилския мѣнастирь, въ единъ откъслекъ отъ неговата история: „тукъ той (народътъ) виждалъ съ очитѣ си лика на Св. Иванъ, на Цара Петра и хрисула на царъ Ивана Шишмана и слушалъ за славнитѣ минали царувания.

Той се е наставлявалъ тукъ и поучавалъ съ думитѣ: когато сме имали ние силно царство..., което вѣнъ отъ мѣнастира не могло да се говори; него ободрявали братята.

„Господъ е милостивъ, пакъ ще ни даде това що желаемъ и що сме имали...“ Тукъ въ самата кжща на Св. Иванъ народътъ отъ звѣрскитѣ отношения на турчина и гърка е ималъ възможность да се срещне и разговори, да си изприкаже своитѣ мъки и неволи и да се утеша единъ другъ. Тукъ българинътъ отъ България и онзи отъ Тракия и Македония се срѣщали, оплаквали единъ другъ за нещастията, изказвали си надеждитѣ и съ една особена утеха за свѣтлото бждаще се раздѣляли. Тукъ въ последно време и българитѣ отъ Ромъния и Сърбия дождавали и преживѣвали общъ животъ, ако и кратковремененъ.“

Нѣма нужда да се споменава, че самото пътуване отъ единия край на България до другия, за да се отиде въ единъ голѣмъ мѣнастирь, като Рилския или въ Св. Гора, е било цѣло научно пътешествие за българитѣ отъ това време, презъ което пътешествие тѣ сж имали възможность да се запознаятъ съ своето отечество — и това заедно съ мѣнастирско училище отъ тази епоха е крѣпило народния духъ и го е направило способенъ за опора противъ силнитѣ посѣгателства на нацията, които се появиха въ следната епоха.

V.

Отъ края на XVI столѣтие постепенно започватъ отдѣлни селски жители да напушатъ селото и да се заселватъ въ градоветѣ, и произлиза градския български животъ. Нѣкъде образуванитѣ така градчета сж отъ чисто българско

население, а нѣкжде българитѣ образуватъ отдѣлни градски махали въ градоветѣ, населени съ турци. На така произлѣзлото българско градско население се появява нужда отъ образование. Тази нужда се е усѣщала особено отъ занятията на населението, на които това население се е предало.

Тѣкмо въ това време, обаче, както вънкашнитѣ, така и вътрешнитѣ условия на Турската империя сж едни отъ най-неблагоприятнитѣ за образованието на българитѣ. Турция е вече достигнала до апогеята на своето развитие. Тя е дошла до границата на своитѣ завоевания: разбита предъ Виена и нейната флота унищожена отъ венецианцитѣ, тя вече не смѣе да мисли за по-нататъшни завоевания. Тя обръща своитѣ грижи лавно за запазване на достигнатото положение.

Отъ друга страна българското население изгубва всѣко довѣрие предъ лицето на турското правителство. Избухналитѣ нѣколко възстания въ 1594 година, 1633 година, 1688 година и движението, което е имало за цель освобождението на България отъ турцитѣ, сж накарали последнитѣ да бждатъ твърде подозрителни спрѣмо българитѣ. Тѣ не само че не ги вземали вече като бойци въ войската си, но започнали постепенно да ограничаватъ правата, които бѣха имъ отстѣпили при завладѣванието на България и да гледатъ по всѣки начинъ да ги обезсилятъ и, ако е възможно, асимилиратъ. За тази цель се започватъ голѣми преселения на турско население отъ Мала Азия въ България. Тогава се населява източна България и югозападна България съ малоазиятски турци. Извънъ това турското правителство е започнало една денационализационна политика спрѣмо българитѣ. То започнало да се стареа по всѣки начинъ да унищожн вѣрата и народността имъ чрезъ насилствено потурчване на българското население. Въ онѣзи времена, именно, сж потурчени родопскитѣ и ловчанскитѣ българи (1620—1700 година). Започнати сж и унищожения на християнскитѣ храмове и на християнското богослужение тамъ, гдето не е могло да се постигне направо потурчването. Така въ 1533 година въ Скопие била разсипана черквата, а за християнитѣ оставени само две малки черквички. Започнато е и силно преследване на българското духовенство

и на черковнитѣ служители. Така въ 1598 е билъ посѣченъ и закланъ Охридския митрополитъ Варлаамъ, посрѣдъ велики мъжи въ градъ Велесъ. Започнато е и едно повсемѣстно преследване на българското население. Покровителствената политика на първитѣ турски султани спрѣмо българското селско население съвършено изчезнала. Пѣтешественикътъ Герлахъ, който е пѣтувалъ въ България прѣзъ 1543 година, бележи, че Турция е много насилствала българското население и разграбвала неговото имущество. „Тѣ нѣматъ нищо освенъ насѣщната си храна и заради това хубавата страна по долинитѣ и хълмоветѣ, пише Герлахъ, прилича на пустиня, защото нѣматъ никаква полза отъ работата си. Турцитѣ имъ отнематъ всичко и насилватъ имъ женитѣ, щомъ сѣ малко хубави. Едно време, продължава сѣщия пѣтешественикъ, е имало повече ниви разработени, които сега сѣ запустѣли“. Отъ това време датува навѣрно и българската поговорка: „не сади лозе голѣмо, не гради кѣща голѣма, не води жена гиздава, не храни чеда хубави, да ти е мирна главата, да си не найдешъ белята.“

При такива условия твърде е било мъчно да се организира образованието на едно градско население, което току-що е дошло отъ селата и се е настанило покрай турцитѣ въ градоветѣ, та още не е успѣло да се сплоти и задържи задружно. Но все пакъ презъ това време е направено твърде много въ туй отношение и то благодарение на българи, които сѣ могли да се жертвуватъ за защита на вѣрата, а съ това и за народността на населението, да умратъ мъченически за своитѣ идеи и съ туй да дадатъ единъ свѣтълъ идеалъ на населението, който да го крепи и въодушевява въ борбата за самозащита и образование. На такъвъ свѣтълъ образецъ отъ историята на България се дължатъ и великитѣ образователни стремежи на това време. Единъ отъ първитѣ борци за християнство и българщина въ тази епоха е провъзгласениятъ отъ по-после за светецъ отъ населението Св. Георги Софийски, единъ българинъ отъ градъ Кратово, който, следъ получаване на образование въ своето родно мѣсто, дожда да продължи това си образование въ София и тукъ скоро израства като борецъ и мъченикъ на християнската вѣра. На опититѣ на

турцитѣ да потурчатъ единъ такъвъ събуденъ юноша, той противопоставя предимството на българите, като казва на турцитѣ: вие сте неизкусни люде и понеже и по-рано не сте имали едно писание или нѣкакъвъ законъ надалечъ сте били всѣкога отъ Божията истина. Той е намѣрилъ своята мъченическа смъртъ въ 1515 година, а населението го провъзгласило за светець и взело неговата борба за свой идеалъ. Следъ него София е дала другъ единъ забелѣжителенъ борець за християнство и българщина, провъзгласенъ отъ после за светець — Св. Николай (Софийски). Но не само въ София; такива мъченици сж се явили въ много мѣста на нашата страна. Отець Паисий споменава за Св. Пиминъ въ 1610 год., основателъ на Черепишкия мвнастирь, за Св. Димитръ новий 1685 година, за Св. Ангелъ Битолски 1750 година и т. н. Повечете отъ тѣзи борци за вѣрата сж били основатели на мѣнастири и черкви, въ които населението е намѣрило укритие въ своята вѣра и народностъ.

Така се е създадо между народа едно силно религиозно движение, което се е изразило въ една идеализация на всички просвѣтителни дѣла за защита на народността отъ турцитѣ. Такава идеализация на подобни дѣла ние намираме и въ народната поезия, която често възпѣва пострадалитѣ за вѣрата и за народността духовни лица, владици, и възпѣва чудесата, които сж станали при тѣхното мъченическо погубване отъ турцитѣ.

Така произлиза единъ новъ образователенъ идеалъ въ България, който се съвършено различава отъ образователния идеалъ на XIV. и XV. столѣтие. До когато този последниятъ идеалъ се състоеше само въ усвоение на истинитѣ на християнската религия, сега новиятъ идеалъ иска нѣщо повече и умѣние да се защити тази рэлигия отъ турцитѣ и отъ всички, които искатъ да я унижатъ. Този идеалъ иска да укрепи всички тѣзи добродетели, които се вдѣхвать чрезъ християнството въ човѣка. Той иска да бжде не единъ чисто черковно-религиозенъ идеалъ, но единъ свѣтски идеалъ, нагоденъ къмъ реалнитѣ условия на живота, и иска да бжде едно религиозно вдѣхновение на можещия практически български работникъ.

Затова и образователното съдържание въ тази епоха се различава отъ образователното съдържание презъ миналата

епоха. Тукъ имаме едно по-дълбоко вникване въ християнската религия и въ нейнитѣ истини и особено изтъкване на нейнитѣ отличителни черти отъ мохамеданството. Това предполага запознаване не само съ елементарната грамотностъ, но така сжщо и запознаване съ по-високи науки, като граматика, риторика и отчасти и философия, които сж нуждни за такива едни борци въ християнството. Така сжщо въ новото образователно съдържание ние срѣщаме за първи пжтъ и преподаване на свѣтски познания, особено на смѣтането, като твърде необходимо въ тогавашното занаятчийство и търговия.

Но туй, което е особено забелѣжително въ тази епоха, е формата, въ която това ново съдържание се предлага. Тя не е вече формата на черковнославянския езикъ, на който до тогава се преподаваха единствено познанията, но формата на чистия новобългарски езикъ, употрѣбяванъ отъ населението. Образователното съдържание презъ туй време умѣе да се облѣче въ най-популярната форма на езика, за да може да бжде разбрана и усвоена отъ всички българи. Всичкитѣ предмети, които тогава сж се изучавали отъ ученицитѣ и казвали после въ черквитѣ (така нареченитѣ дамаскини), сж на чистъ простонараденъ езикъ, до каквѣто даже и следната епоха не може да достигне.

Организацията на образованието презъ тази епоха е свършено друга отъ организацията въ миналата епоха. Ученикътъ се поставя въ по-свободно отношение спрѣмо своя учителъ. Въ предната епоха ученикътъ, щомъ влазаше въ мѣнастира, оставаше подъ властѣта на своитѣ възпитатели за всичкото време на престояването си въ мѣнастира, отъ гдето той обикновено не можеше да излѣзе, когато иска. Той трѣбваше презъ всичкото това време да върши това, което му се налага. Въ сегашната епоха ученикътъ седи подъ влиянието на своя учителъ само по доброволно съгласие. Той плаща на учителя си и последния го учи за това: престяне ли да му плаща, връзкитѣ между тѣхъ сж разкъсани. По този начинъ ученикътъ е можаль всѣко време да се освободи отъ всѣкакви непоносими за него принуждения.

Така сжщо и отдалеченостѣта на училищнитѣ институти отъ населението, каквито ние срѣщаме миналата епоха,

тукъ не сжществува: училището излиза вече отъ мѣнастира и дохожда между самия народъ, въ градоветъ и въ селата.

Наистина мѣнастирскитѣ училища продължаватъ да сжществува въ България и презъ тази епоха, но тѣ не сж сега главния образователенъ институтъ, но само единъ отъ образователнитѣ институти; тѣ сж само едно по-високо училище, въ което отиватъ да следватъ желаещи, следъ като свършатъ училището въ селата и градоветъ. Главнитѣ образователни институти сж именно изникналитѣ сега селски и градски училища въ България. Такива училища между самия народъ презъ тази епоха ние намираме 3 вида: едни основани отъ мѣнастирски хора, монаси, които пжтуватъ изъ България, други отворени отъ мѣстнитѣ свещеници и най-послѣ трети, отворени отъ свѣтски лица.

Мѣнастирскитѣ, селски и градски училища сж били отваряни отъ мѣнастирскитѣ таксидиоти въ разнитѣ мѣста на страната. Обикновено тѣ се помѣщавали въ мѣнастирскитѣ метоси, гдето е живѣлъ и самия таксидиотъ. Таксидиотътъ, духовно лице, се е занимавалъ покрай събирането и завеждането на поклонници въ мѣнастира, още съ извършване на черковнитѣ трѣби на населението, а така сжщо е обучавалъ и неговитѣ дѣца въ самитѣ метоси. Сведения за едно таково таксидиотско училище ние намираме отъ 1728 година въ градъ Враца. Но ги е имало и въ всички други градове, гдето сж сжществували метоси на Рилския, на Бачковския и на други по-голѣми мѣнастири, въ които всѣкога е имало монаси, които се занимавали съ обучение на деца.

Втора категория училища презъ тази епоха сж свещеническитѣ или попскитѣ училища, които сж били отваряни отъ самитѣ свещеници. Тѣзи училища сж се помѣщавали обикновено въ нѣкоя отъ сградитѣ въ черковния дворъ, обикновено въ една стая, опредѣлена за тази целъ и, види се, по подражание на подобнитѣ стаи въ мѣнастира, наречена килия. Тукъ свещеникътъ въ свободното си време презъ деня е събиралъ деца, които срещу опредѣлено възнаграждение е обучавалъ. За сжществуване на такива училища ние имаме доста сведения. Така, Герлахъ въ 1578 година бележи, че намѣрилъ въ София, при митрополитската черква Св. Марина, едно българско училище и друго едно

въ другата частъ отъ града, въ които две училища се възпитавали по-голѣмата частъ отъ българскитѣ свещеници на околността. За софийскитѣ свещенически училища ни говори още въ 1671 година и граматикъ Никола отъ селото Горни-Лозенъ, който казва, че се училъ у духовника Екимъ въ София. За такива свещенически училища ни говори и Орловски, че сж съществували въ Русе и Враца презъ XVII и XVIII столѣтие. Така сжщо отъ биографията на Йорданъ Неновъ се научаваме, че е съществувало такова училище въ началото на XVIII столѣтие въ село Тича, Котленска околия, въ което се училъ и даскалъ Нено при единъ попъ.

Изглежда, че най-добре сж били наредени свещеническитѣ училища на българитѣ католици и които сж имали за учители образовани духовни лица, обикновено свършили Клементинската колегия въ Римъ. Тѣзи училища сж получавали и материални помощи отъ католическата пропаганда въ България. Така сжщо сж получавали и учебници отъ подобнитѣ свещенически училища въ другитѣ славянски страни, особено Хърватско и Босна, и сж успѣли да привлѣкатъ къмъ себе си много ученици. Такова училище е имало напр. въ 1679 г. въ Копиловецъ и въ Желѣзна, а Чипровското училище е било по-старо и по-забележително.

Свѣтски училища започнали да се отварятъ, както се види, малко по-късно отъ свещеническитѣ. Обикновено тѣхнитѣ основатели сж били пѣвцитѣ въ черквата и клисаритѣ и по-после съ отварянето на такива училища сж започнали да се занимаватъ и всички граматисти и други грамотни хора. Сведения за такива училища ние имаме много. Така на едно ръкописно евангелие въ Враца се е подписалъ даскалъ Рашко въ 1644 год. Единъ другъ ученикъ е записалъ въ 1702 год., че се училъ при даскалъ Петре Лозановъ и при даскалъ Христофоръ. А на единъ печатанъ служебникъ отъ 1519 г. е написано, че е подвързанъ отъ попъ Спасъ отъ Пиротъ за попъ Стойчевия синъ въ лѣто въ 1725 год. и се казва, че ако желае нѣкой другъ да го купи, то той може да се отнесе до даскалъ Иованъ. Не ще съмнение, че подобни свѣтски частни училища ще да сж съществували въ много мѣста на страната ни и че сведения за тѣхъ ще се получатъ отъ по-нататъшнитѣ изследвания.

Организацията на всичките тѣзи селски и градски училища е почивала на условията, които доброволно сж се сключавали между учителя и родителитѣ на ученицитѣ. Инициативата за училище е вземалъ учителътъ, който е опредѣлялъ своята плата за учение, и ако се намѣрятъ достатъчно родители, които да се съгласятъ на тѣзи условия и да му предадатъ толкова деца за учение, щото да може той да се препитава отъ приходитѣ имъ, то училището се отваряло. Ценитѣ на учителитѣ сж се различавали....

Не ще съмнение, че тѣхниятъ учителъ не е ималъ нужда отъ голѣми приходи на своитѣ ученици, за да може да подържа ученицитѣ си, защото това не е било неговото главно срѣдство за препитание. Учителството му е било второстепененъ занаятъ, и той е ималъ единъ другъ главенъ занаятъ, отъ който е живѣлъ. Така таксидиотътъ е живѣлъ отъ срѣдствата, които му е давалъ мѣнастирътъ; свещеникътъ отъ своитѣ свещеничествувания, а свѣтскитъ учителъ е живѣлъ отъ срѣдствата, които е получавалъ отъ своя занаятъ, като пѣвецъ въ черквата, клисаръ или пѣкъ занаятчия. Имало е и свѣтски учители, които не сж имали другъ занаятъ, но тѣ обикновено сж били неджгави въ ржцетѣ и въ нозетѣ, па такива сж имали и твърде скромни нужди за своето сжществуване, които лесно е могло да бждатъ задоволени отъ ученицитѣ.

Вжтрешната организация на училищата презъ тази епоха прилича твърде много на организацията на мѣнастирското училище. То се помѣщава пакъ въ една стая, която нѣма никакви приспособления. Ученицитѣ седятъ на пода и всѣки на постелката или на столчето, което си е донесълъ. Въ стаята, може би, живѣе и учителътъ, ако той е билъ нѣкой занаятчия съ седящъ занаятъ: шивачъ, общаръ и пр. Той въ сжщата тази стая предъ самитѣ ученици е извършвалъ и своето занятие, като сжщевременно е внимавалъ тѣ всички да четатъ, да пишатъ или да се прислушватъ единъ другъ въ уроцитѣ си и като отъ време на време самъ е прекжсвалъ своя личенъ занаятъ, за да имъ предаде нови уроци. Ако презъ време на своето работене той забелѣзвалъ, че ученицитѣ нарушаватъ въ нѣщо реда или нуждната тишина, тогава той посѣгвалъ на тѣхъ било съ своята даскалска прѣчка, било пѣкъ съ своя аршинъ и

ги е призовавалъ по единъ чувствителенъ начинъ къмъ редъ и приличие. На рѣдко, въ отсъствието на самия учителъ свещеникъ или свѣтско лице, сж се застъпвали други членове отъ неговото семейство, въ случай че училището се е помѣщавало въ кжщата на свещеника или пъкъ въ кжщата на свѣтското лице въ училищната работа, като сж наглеждали децата и като сж ги прислушвали.

И въ сегашното училище ученикътъ се занимава не само съ учение, но така сжщо и съ работи. Въ таксидиотскитѣ и въ свещеническитѣ училища ученицитѣ обикновено извършватъ черковнитѣ работи: биятъ клепалата, помагатъ на клисаря въ палене на кандилата, въ чистене на църквата и на нейнитѣ принадлежности, въ услужване на богомолцитѣ, помагатъ на пѣвцитѣ и на свещеницитѣ въ богослужението и т. н. Въ свѣтскитѣ училища често се срѣщатъ ученици да изпълняватъ нѣкои отъ домашнитѣ работи на учителя: да носятъ вода, да сѣкатъ дърва и даже да отиватъ въ известно време да работятъ на лозето, на нивата и даже въ градината на своя учителъ.

Мънастирското училище презъ тази епоха, както се споменава по-горе, остава едно училище за по-високо образование. Въ тѣхъ отиватъ да продължаватъ образованието си ученици, които вече сж били въ свещеническитѣ училища. Тукъ сж се изучавали по-голѣмитѣ тънкости на богослужението, а особено на псалтира. Тукъ ученицитѣ сж намирали възможность да си препишатъ най-хубави слова отъ дамаскинитѣ, които, отъ после, да използватъ при своето свещеничествуване. Въ мънастиритѣ навѣрно сж се изучавали и по-високитѣ науки, като граматика, риторика, философия и т. н. За това ние имаме доказателство. Въ сегашно време се открива единъ преписъ на славянската граматика на Смотрицки, издадена въ 1619 год. и преписана отъ единъ иеромонахъ ловчански въ 1655 год. По тази граматика навѣрно се е изучавалъ основателно славянскитѣ езикъ, а така сжщо и отъ сборницитѣ съ слова отъ философско съдържание ние се научаваме, че въ мънастира сж се изучавали още и началата на диалектиката.

Методитѣ на обучението презъ тази епоха сж значително подобрени. За това говори между другото и обстоятелството, че ученикътъ не е принудително свързанъ съ своя учителъ,

че той може, въ случай, че не му се хареса обучението на учителя, да го напусне и отиде при нѣкой по-добъръ учитель. Сжществува единъ стремежъ за изнамиране все по-добъръ и по-добъръ начинъ на обучение. Вѣрата въ силата на физическото наказание като единствено средство на възпитание е изчезнала. Това се види, между другото, и отъ стремежа да се изнамѣри нѣкое по-меко средство за възприемане на учебното съдържание, нѣщо твърде важно въ тѣзи времена, когато всичко се е учило на изустъ. Така въ единъ апокрифенъ сборникъ отъ XVI. столѣтие ние намираме една рецепта за по-лесно запомнюване, когато ученикътъ учи книга и я забравя. Рецептата гласи, че въ такъвъ случай ученика трѣбва да вземе киноваръ и да напише кръстъ на своето блюдо, после да напише на около всичкитѣ думи, които иска да запомни, и всичко това да литургиса въ неделя и тогава ще започне да помни. Ако ли и това не помогне, то тогава да се повтори средството, като се постави на светата трапеза въ неделя и да се изяде всичкото.

Но най-важна придобивка на обучението въ тази епоха е произлизането на печатнитѣ ржководства. Въ училищата твърде често се срѣщатъ печатни учебни книги, печатани било въ нѣкоя славянска страна, било въ Италия и Венеция, било въ друга нѣкоя страна.....

Както се спомена и по-горе, всичкитѣ тѣзи училища работѣха при твърде неблагоприятни условия за своето развитие. Тѣ сж били подложени на преследване отъ различни страни. Така и монахъ Авксентий, който е държалъ такова училище въ Вратца презъ 1720 год., бележи, че е билъ нападнатъ отъ поганци агаряни, които дошли при него да искатъ злато и сребро. Ученицитѣ му могли да се спасятъ съ бѣгство, а пкъ той самиятъ уловенъ, битъ безмилостно и само на Св. Богородица има да благодари, гдето е останалъ живъ. „Да избави и запази Господъ Богъ християнскитѣ души“, се провиква той на края. Свещеническитѣ училища сж били често изложени, освенъ на тѣзи, но още и на преследвания отъ гръцкитѣ архиереи. Отъ житието на Софрония Вратчански ние се научаваме, напр., че той е билъ наказанъ отъ своя гръцки духовенъ началникъ нѣколко години съ непозволение да служи и да учителствува, като

по такъв начин последният го е хвърлил въ голѣма мизерия. За преследване на свѣтскитѣ учители, които сж могли да дойдатъ отъ всѣкъде, и да не говоримъ. Но при все това резултатитѣ, които се получиха презъ тази епоха, сж твърде значителни. Преди всичко презъ това време България се сдобива съ едно учителско съсловие. Сега излизатъ у насъ хора, които се предаватъ, ако и не изключително, на учителско звание и се стараятъ да се усъвършенствуватъ въ него. Презъ тази епоха е създадена единъ видъ училищната система. Училищата сж се раздѣлили на два степеня: на долни и на горни, и въ тѣхъ може да се получи едно завършено образование.

Но най-важни сж придобивкитѣ за обществото отъ тѣзи училища. Отворени въ селата и градоветѣ между самия народъ, тѣ сж дали възможность на цѣлото население да се ползува отъ тѣхъ, и сега, може да се каже едвамъ България се сдобива съ народни учебни заведения.

Влиянията на тѣзи училища се е оказало твърде голѣмо. Ако мѣнастирскитѣ училища въ миналата епоха приготвяха само отдѣлни лица, които да служатъ на народа и да го ръководятъ, то сегашнитѣ училища възпитаваха цѣлото градско общество и му даваха възможность да упражни силенъ отпоръ срещу насилията на турцитѣ противъ българската националность. Благодарение на тѣзи училища турскитѣ усилия да потурчатъ българитѣ бѣха задушени още въ началото си и нѣмаха никакъвъ успѣхъ. Тѣзи училища подготвяха още и едно съзнателно общество въ нашитѣ градове, което отъ после можа да се повдигне и срещу други по-опасни посегателства срещу българската народность, каквито, ще видимъ, произлѣзоха отъ гърцитѣ.

Но не само за България, но и за другитѣ славянски страни тѣзи училища се оказаха отъ значение. При една провѣрка на духовенството, която е станала въ Сърбия къмъ началото на XVIII. столѣтие, се вижда, че много отъ сръбскитѣ свещеници сж били получили своето образование въ България и послѣ сж минали въ Сърбия.

VI

Прѣзъ XVIII. столѣтие наставатъ съвършено нови условия за българското образование. Турция започва да се разпада. Прѣзъ 1718 год. Австрия ѝ отнема южна Унгария

и Българдъ и продължава да води успѣшни завоевателни войни противъ нея. Въ втората половина на сѣщото столѣтие и Русия започва такива нападателни войни срещу Турция и ѝ отнема постепенно Черноморското крайбрѣжие и Бесарабия, а къмъ началото на XIX. столѣтие противъ Турция води такива успѣшни войни и Франция. Това вънкашно отслабване на Турция е съпроводено и съ вътрешни разпадания. Управители на отдѣлни области започватъ да се отдѣлятъ отъ централното управление и като самостоятелни господари да се разпореждатъ съ земитѣ, които управляватъ, да водятъ войни помежду си и да разоряватъ съ това населението. Самата турска войска, еничерския корпусъ се оказва така сѣщо непослушливъ и невѣренъ и прави често съзаклятия противъ султанитѣ. Много вътрешни разбойнически банди кръстосватъ страната, оплѣняватъ и опожаряватъ градоветѣ и населението, като принуждаватъ, особено по-сѣстоятелното градско население изъ равнинитѣ, да избѣга всичкото въ Стара планина.

Къмъ края на столѣтието възставатъ гърцитѣ и сърбитѣ, които къмъ 1820 год. вече сж съвършено отдѣлни отъ Турция.

Не ще съмнение, че при тѣзи условия българското образование не е могло да направи голѣмъ напредѣкъ.

Но извънъ тѣзи негодни условия България се подлага въ тѣзи времена и на една друга опасностъ, именно опасността отъ гърцизма.

Отъ началото на турското робуване и до сега българитѣ гледаха на гърцитѣ като на тѣхни състрадалци и братя по вѣра. Така сѣщо и гърцитѣ, ако и да бѣха получили черковната властъ надъ българитѣ, все се отнасяха покровителствено къмъ своето духовно папство, безъ да иматъ нѣкакви денационализаторски намѣрения. Ако тѣ основаваха въ митрополитскитѣ и епископски черкви грѣцки училища, тоза бѣше съ цель, не толкова да се погърчатъ българитѣ, колкото да се приготвятъ въ тѣзи училища пѣвци и четци, които да помагатъ при тържественото извършване на литургията на грѣцки езикъ. Но отъ началото на XVIII. столѣтие гърцитѣ започватъ да се събуждатъ и да кроятъ планове за своето освобождение отъ турцитѣ. Тѣ искатъ да се подготвятъ за това чрезъ една подготовка чрезъ черквата

и училищата. Започва се едно усилено отваряне на гръцки училища на всѣкѣде изъ Балканския полуостровъ, особено въ Влашко и въ Молдова, които княжества имаха по благоволение на султана за управители гръцки князе. Такива училища се отваряха и въ България, въ Пловдивъ, въ Одринъ, въ Солунъ. Чрезъ тѣхъ и чрезъ пропагандата на гръцката черква въ България се преследва целта да се подготви цѣлото население на Балканския полуостровъ за едно възстание противъ турцитѣ, следъ което да се възстанови старата Византийска империя. Отъ тогава се започватъ и посѣгателствата на гърцитѣ върху българската националностъ. Тѣ не се правятъ още навсѣкѣде, но повечето представители на гръцката черква сж тѣхни агенти. Това се вижда, между другото, и отъ единъ позивъ въ стихове, направенъ върху една поучителна книга, съчинена отъ икономътъ Даниилъ и напечатана съ благословението на Битолския гръцки владика, въ който позивъ автора се провиква къмъ албанцитѣ, къмъ власитѣ, къмъ българитѣ и къмъ всички (другоезични, ἀλλόγλωστοι), да се приготвятъ всички да станатъ гърци, като захвърлятъ варварския си езикъ, гласъ и нрави, които на тѣхнитѣ поколения единъ день ще се струватъ като басни. [Предговорътъ на прочутото „Уводно учение“ Ἐισαγωγικὴ διδασκαλία], Може би съ същата тази целъ да е издадено и въ 1730 год. и едно запрещение отъ цариградския патриархъ, срещу учителитѣ миряни, които бѣха най-независимитѣ представители на българското образование презъ миналото време. Понеже свещеницитѣ-учители все бѣха подъ властта на гръцката черква, която всѣкога можеше да имъ забрани да изпълняватъ свещеническа и учителска длъжностъ, въ тази заповедъ отъ 1730 година именно се забранява на мирски лица да бждатъ учители. Тази пропаганда за елинизация на българското население се започна, особено, следъ 1770 година, когато Гърция, надѣвайки се, че цѣлия Балкански полуостровъ, като погърченъ, ще последва направо едно възстание за гръцкото освобождение, което излезе съвършено несполучливо и което ги доведе до заключение, че за едно сполучливо освободително движение е необходимо, преди всичко, духовенъ подготвителъ на населението чрезъ образование. Така България подпадна и предъ едно

второ робство следъ първото, византийското. Опасността, която я застрашава още отъ самото начало на нейното локръстване, сега се изпрѣчва отново предъ българския народъ и то въ време когато той се намира въ едно унижено положение, подтиснатъ вече отъ едно робство и лишенъ отъ каквито и да бжде средства за защитата си.

Тѣзи неблагоприятни условия се отразяватъ въ българското общество по такъвъ начинъ, че го раздѣлятъ на два класа. Единъ класъ, съставенъ предимно отъ градскитѣ жители, подпада подъ влиянието на гърцитѣ и започва постепенно да следва грѣцкитѣ нрави, обичаи, да усвоява грѣцкия езикъ и да се погърчва. Другата класа е съставена отъ по-бедното градско население и отъ почти всичкитѣ селяни. Тя се държи здраво за своя националенъ езикъ, нрави и обичаи. Първата класа отъ населението се нарича благородна и се отнася презрително къмъ втората, която тя нарича неблагородни, торлаци; а втората класа се отнася презрително къмъ първата, като я нарича гърци. И дветѣ части отъ населението се различаватъ по между си не само по своя езикъ, нрави и обичаи, но така сжщо и по облѣклото си, по начина на живението си, по привързаността си къмъ гърцитѣ или къмъ своята народностъ.

Съобразно това и българското образование презъ тѣзи времена се разсипва на две тъкмо различни и противоположни направления — образование грѣцко и народно българско. Първото услужва на подпадналата подъ грѣцко влияние частъ отъ населението ни, а второто служи на останалото незасегнато отъ това влияние население.

Презъ тѣзи времена произлиза въ България и търговско съсловие. Първиятъ зародишъ на това съсловие сж мѣстнитѣ продавачи и дюкянджии въ селата и градоветѣ, които услужватъ на мѣстното население съ продажба на нѣкои продукти, купувани отъ Гърция и изработвани отъ тамкашнитѣ занаятчии. По-после тѣзи търговци започватъ да се занимаватъ съ продажба на европейски стоки, които тѣ купуватъ отъ чужденцитѣ на голѣмитѣ пазари, които ставатъ въ турската империя, а още по-после се появяватъ по-крупни български търговци, които вече изнасятъ отъ България сурови произведения, като храни, кожи, вълна, памукъ, коприна, тютюнъ и ги продаватъ извънъ границитѣ

на турската империя. Засилването на българското търговско съсловие става, особено, следъ преставането на търговията съ Дубровникъ. Още по-после, когато се тури начало на една постоянна турска войска, се появяватъ и български търговци-предприемачи, които доставятъ разни продукти, необходими за войската. Сжщо изпжкватъ между българското търговско съсловие и крупни капиталисти, които ставатъ предприемачи на разни доставки въ Турция. На това именно търговско съсловие се явява необходимо гръцкото образование. То не може да се сношава съ чужденцитъ, съ които върши търговия, на нѣкакъвъ официаленъ езикъ, напр. френския, който въ тѣзи времена още не е намѣрилъ своето разпространение въ търговскитъ среди, нито пъкъ напр. може да си послужи за целта съ своя националенъ езикъ; съ гръцкия езикъ то е могло да си послужи твърде много за туй, защото той е билъ почти официаленъ езикъ въ страната, въ която се е извършвала българската търговия, особено въ Цариградъ, въ Мала-Азия, въ Влашко, въ южна Австрия и другаде, гдето търговията е била въ ржцетъ на гръцкитъ търговци и се е извършвала съ помощта на гръцкия езикъ. Пъкъ така сжщо въ всѣки другъ по-голѣмъ търговски центъръ въ Европа сж се намирили гръцки търговци, посредствомъ които българския търговецъ, който знае гръцкия езикъ, може лесно да влѣзе въ сношения — да продава своитъ стоки и да купува нови.

И за мѣстнитъ търговци, видни граждани, гръцкиятъ езикъ така сжщо се явява необходимъ, защото чрезъ него могатъ да влѣзатъ въ близки връзки и да се ползватъ, въ онѣзи опасни времена, отъ покровителството на гръцкитъ владици, които въ турската империя иматъ властъ на представители, защитници на населението отъ тѣхната народностъ; а притежателитъ на известни имоти всѣкога иматъ нужда отъ една подобна защита и застъпничество предъ властта, особено пъкъ въ такива опасни времена, каквито сега преживѣва турската империя. Тази необходима защита на гръцкия владика е отивала и до тамъ, щото българския търговецъ и заможенъ човѣкъ често е трѣбвало да се прави на гръкъ или поне на гръкофилъ, за да я получи, Той е билъ приеманъ въ обществото на гръцкия владика само тогава, когато показва на дѣло своята

привързаност къмъ гърцизма, когато праща децата си въ гръцко училище, когато самъ на всѣкжде говори гръцки езикъ и води сношения съ гърцитѣ.

Но не сж били само тѣзи материални причини, които сж заставяли българското търговско и заможнo съсловие да търси гръцко образование; имало е още и морални причини за това. Презъ това време гърцитѣ представятъ най-интелигентния народъ отъ всички подчинени на турската държава християнски народи. Тѣхната стара аристокрация, както свѣтска, така сжщо и духовна, остана незасегнатa отъ турцитѣ при тѣхното навлизане въ Балканския полуостровъ, когато аристокрацията на българитѣ и на другитѣ християнски народи биде унищожена. Освенъ това тѣ имаха една стара книжнина и наука за пазене на езика си, които продължаваха още да се развиватъ и които презъ всичкитѣ тѣзи времена се ползуваха съ твърде голѣмо уважение въ цѣла Европа. Европейскитѣ хуманизмъ се състои именно въ туй повръщане на европейскитѣ народи къмъ науката и изкуствата на старитѣ гърци и римляни. Не ще съмнение, че при тѣзи условия не е било възможно и по-интелигентното българско градско население да остане далечъ отъ такива едни идеали на движение и то, по подобие на всички заможни съсловия въ Европа, е гледало да си усвои повече отъ съдържанието на гръцката наука, литература, гръцкитѣ нрави и обичаи. На това трѣбва да е спомогналъ не помалко и появилия се тогава новохуманизмъ, особено въ Германия, който се изпълваше съ ентузиазмъ къмъ гърцитѣ.

Ето по тѣзи причини отъ първата четвъртъ на XVIII. столѣтие до първата четвъртъ на XIX. столѣтие ние виждаме въ България да изниква едно силно гръцко образователно движение. Това гръцко образование въ България има нѣколко стадии на развитието си. Първоначално българитѣ се стремятъ да постигнатъ това образование чрезъ гръкоцърковнитѣ училища, които сж основани, особено, отъ гръцки митрополити и тѣхни замѣстници още отъ началото на дохождането имъ въ България, но по-после, когато се започва самото гръцко възраждане, което има за целъ да възобнови гръцкия езикъ, литература, възъ основа на стария гръцки езикъ и литература и да поднови изучаването на старитѣ гръцки автори, въ България се появява новъ видъ

гръцко образование, което, тъй сжщо, се основава на старогръцката литература и наука, именно елинското образование.

Гръко-църковни училища презъ тази епоха намираме почти въ всички по-важни градове на южна и източна България. Градоветъ: Търново, Шуменъ, Габрово, Сливенъ, Ямболъ и т. н., които вършатъ търговия съ Цариградъ и съ Влашко, всички иматъ такива гръцки училища. Тъзи гръцки училища сж, обикновено, частни училища. Въ тѣхъ преподава нѣкой отъ роднитѣ или привърженицитѣ на гръцкия владика или на неговитѣ замѣстници, които се ползватъ съ голѣмо покровителство и съдействие отъ черковнитѣ власти. Всички основатели и учители на такива училища се ползватъ съ голѣмъ авторитетъ предъ владиката и минаватъ като голѣми съветници на гражданитѣ, чийто гласъ се слуша въ всички по-важни прѣдприятия. Тѣ сж дѣсната ржка на гръцкитѣ митрополити, които чрезъ тѣхъ постигатъ своитѣ цели. По народностъ тѣ сж били гъркомани. Често и тѣ сж надарени съ нѣкой неджгъ и сж неспособни за друга работа. Тѣхното образование не е голѣмо. Тѣ знаятъ само да учатъ децата на прочитъ на гръцкитѣ черковни книги, безъ, обаче, всѣкога да разбиратъ съдържанието на това, което преподаватъ. Училището имъ не е особено наредено. Често то е една частна къща, въ която живѣе и самиятъ учителъ, а понѣкога се ползватъ и съ нѣкои отъ черковнитѣ стаи. Както въ училището отъ по-първата епоха, ученицитѣ седятъ на земята, всѣкой на една малка постелчица, която самъ носи. Учителътъ извършва своето занятие въ самата стая и прислушва децата сами да си учатъ уроцитѣ. Учителътъ води ученицитѣ редовно на черква, гдето ги обучаватъ въ пригласяне и помагане при черквното пѣние и четене въ черквата. По този начинъ тѣ усвояватъ и черковния редъ, а главното учебно съдържание е четене на часослова и на псалтира по гръцки езикъ. Пѣнието не всѣкога се прѣподава въ тѣзи училища.

Методата е често затжпителна и никаква. Ученицитѣ се учатъ да четатъ и да произнасятъ правилно молитвитѣ, безъ обаче да ги разбиратъ. Най-напредъ тѣ учатъ буквитѣ наредъ, а после наопаки. Следъ това се започва сричането и ученето наизустъ на нѣкоя гръцка молитва. Въ първата година обикновено не е могло да се вземе повече отъ просто

учение и научаване на гръцки молитвата „Отче нашъ“. Понеже дѣцата не могат да разбератъ това, което учатъ, то, често, тѣ си измислятъ шеговити тълкувания за по-лесно запомнюване. Добровски, напр. си спомнува, че при изучаване на гръцката азбука тѣ сж си служили съ следнитѣ тълкувания: алфа — азъ ти съмъ калфа, вита — главата ти пробита, гама — главата ти голѣма, делта — главата ти желта и т. н., а при изучаване на „Отче нашъ“ сж употрѣбляли следния начинъ за по-лесно запомнюване: патеримонъ — патка съ лимонъ, о ендисъ уранисъ — мисирка съ оризъ, агиастито — кокошка съ жито, то телима су — пиле съ масло и пр. [Πάτερ ἡμῶν, ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ἀγιασθήτω τὸ θελημα σου...]

По-голѣма слава сж си сдобили въ България елинскитѣ училища, които сж минавали като по-високи образователни заведения въ страната. Не сж били много българскитѣ градове, които сж могли да иматъ собствени такива училища. Въ Солунъ, Одринъ, Пловдивъ мѣстнитѣ граждани пращали децата си въ гръцкитѣ училища, а отъ чисто българскитѣ градове е известно, че само Котелъ, Сливенъ, Свищовъ и нѣкои още други по-заможни центрове сж могли да отворятъ свои собствени елински училища. Учителитѣ въ такива училища, обикновено, сж били възпитаници на забелѣжителни елински гръцки училища. Особено елинското гръцко училище въ Букурещъ е давало такива учители за България. Подържането на тѣзи училища е било една по-сложна работа, понеже тѣ струватъ по-скжпо, отколкото всички досегашни училища въ България. Тѣхниятъ учителъ, като лице, което е харчило много сръдства да се образова въ странство, не се е задоволявало само съ мизерната заплата на тогавашнитѣ условия, нито пъкъ може да се задоволи съ случайнитѣ приходи на ученическитѣ плащания, но той е трѣбвало да има опредѣлена заплата, която може да му бжде гарантирана само отъ една градска организация. На чело на такива организации се е поставялъ най-видниятъ отъ мѣстнитѣ търговци или чорбаджии. Така, въ Котелъ е станалъ такъвъ организаторъ на училището видния богаташъ х. Матей. Той искалъ да даде на сина си х. Петръ елинско образование, безъ обаче да го изпраща на вѣнъ и за тази цель поискалъ да основе въ Котелъ елинско училище. За тази цель той поискалъ да задържи за учителъ въ

града нѣкой си Антончо, даскалъ, който билъ свършилъ вече своето елинско образование въ Букурещъ при Неофита Дука и се завърналъ сега въ своето отечество въ Сливенъ. На минаване презъ Котелъ х. Матей искалъ да го задържи, обаче Антончо поискалъ една заплата отъ 300 рублиета. Х. Матей е можалъ да му гарантира тази заплата и после да застави и другитѣ градски първенци да запишатъ съответна часть и така се е организирано първото елинско училище въ Котелъ. Въ Свищовъ като такъвъ основателъ на училището се явява Георги Алидиновичъ (!), който е поканилъ въ дома си другитѣ свищовски първенци и ги е убедилъ да задържатъ въ града си Емануила Васкидовичъ, който да имъ отвори въ града елинско училище. Запазени сж и списъци на първитѣ пожертвуватели за елинскитѣ училища въ тѣзи два града, отъ които списъци се вижда, че пожертвувателността на тогавашнитѣ хора за образованието е била твърде значителна. Управлението на така основанитѣ елински училища, не ще съмнение, се е намирано въ рѣцетѣ на основателя, чорбаджия, който се е разпореждалъ както съ заплатата на учителитѣ, така сжщо и съ посрещане на другитѣ разноски и за събиране на нуждитѣ за това суми отъ съгражданитѣ. Тази зависимостъ на учителя отъ единъ чорбаджия е била въ полза на първия само до тогава, до когато той е можалъ да бжде въ съгласие съ чорбаджията, и до като последниятъ е ималъ ученолюбиви намѣрения. Извънъ това зависимостта се е чувствувала твърде тежко.

Нѣщо, което отличава новитѣ елински училища въ България, е тѣхната материална обстановка. Тѣхнитѣ учители вече не се задоволяватъ съ простата килия, въ която сж учили деца въ тогавашнитѣ училища. Тѣ искатъ нови обширни сгради. Ето защо ние виждаме навсѣкжде, дето се отваряли елински училища, да става дума и за построяване на училищни помѣщения.

Въ Свищовъ учителтъ Емануилъ Васкидовичъ е турилъ като условия за оставането си като учителъ въ града, ако се построи за това и специална сграда, която е и била направена. Образователното съдържание на елинското българско училище е било изучаването на стария и новия гръцки езикъ, запознаване съ по-важнитѣ старогръцки писатели и съ

по-новитѣ съвременни европейски писатели, преведени на грѣцки езикъ, а така сѣщо и не по-малка часть отъ образователното съдържание е съставявала личната култура на ученицитѣ — изучването имъ на правилни отношения, на учтивость, на добри обноски и изобщо на гражданственость. Методата на обучението въ елинскитѣ училища е била не твърде труденъ въпросъ.

По-старитѣ български елинисти сѣ прилагали и за българскитѣ деца сѣщата тази метода, по която тѣ сѣ учили и въ грѣцкитѣ училища. Тѣ направо говорѣли на ученицитѣ по грѣцки, карали ги да четатъ по старогрѣцки, обяснявали имъ на грѣцки, безъ да говорятъ никакъ български и по такъвъ начинъ сѣ продължавали, до като ученицитѣ отчасти разбератъ съдържанието. Така е постѣпвалъ, напр., учителътъ елинистъ въ Сливенъ, който се училъ въ Цариградското грѣцко училище при прочутия тогава учителъ Николай и го свършилъ съ блестящъ успѣхъ. Той е тълкувалъ на ученицитѣ си старогрѣцкото съдържание на новогрѣцки, сиръ обяснявалъ, както белѣжи заради него Селимински, непонятното съ непонятното и то въ време, когато тѣ не сѣ знаели нито новия грѣцки езикъ. По този начинъ той не е ималъ никакъвъ успѣхъ, нито въ родния си градъ Сливенъ, нито въ близкия градъ Ямболъ, гдето сѣ основали училища, и е билъ принуденъ да замине за Мала-Азия, гдето да отвори училище въ Бруса, за децата на родители, които вече знаятъ грѣцки езикъ.

По-подирнитѣ учители сѣ практикували една по-друга метода. Тѣ сѣ обяснявали на ученицитѣ си старогрѣцкитѣ текстове не на новогрѣцки, а на български. По такъвъ начинъ тѣхното учение е ставало понятно. Поне това използване на българския езикъ е ставало въ първитѣ години на обучението, а въ вторитѣ пакъ за обяснителенъ езикъ е служилъ новогрѣцкиятъ езикъ. Така виждаме, напр., да е правилъ даскалъ Николай въ Сливенското елинско училище. Въ пригответелния класъ той е раздѣлялъ своитѣ ученици на четири редовни класа, като ще постави новитѣ ученици въ първия пригответеленъ класъ, дето той ги учелъ само да разбиратъ новогрѣцкия езикъ, възъ основа на Езоповитѣ басни. Въ втория подгответеленъ

класъ сжщитѣ тѣзи Езопови басни се четатъ на старогръцки и се превеждатъ на новогръцки, следъ което се правѣли и разни разбори. Следъ като децата по този начинъ се запознаятъ съ старогръцки езикъ, започва се и четене на откъслечи на стари автори, като Ксенофонъ, Плутархъ и т. н. и започва се преподаване на аритметика, на география и изучаване на нѣкои модерни писатели на гръцки езикъ.

Резултатитѣ на гръцкото образование въ България сж били една печалба за българското образование въ училищно отношение. Чрезъ елинскитѣ училища българитѣ сж се сдобили съ единъ видъ повисоко училище, въ което се е подготвяла младежъта за сношение съ чужди нации. Чрезъ елинскитѣ училища въ България се внесе за пръвъ пжтъ свѣтско образователно съдържание, едно по-основателно запознаване съ свѣтскитѣ науки; чрезъ елинското училище въ България за пръвъ пжтъ започнахи да достигатъ и научнитѣ вѣяния въ западна Европа. Въ обществено отношение влиянието на гръцкитѣ училища въ България се схваща различно. Едни предполагатъ, че то е било гибелно за националността на населението, когато други, а особено бившитѣ ученици на тѣзи училища, говорятъ, че тѣ сж били отъ най-благодотворно влияние за събуждането на българския народъ. За правилното разрешение на въпроса за влиянието на гръцкитѣ училища върху българската народностъ трѣбва да се различи това влияние отъ влиянието на гръцкия животъ, изобщо насаждането на гърцизма въ България. Тукъ трѣбва да се изтъкне, че чрезъ самото училище твърде малко се е подействувало за погърчването на българитѣ. Самото това погърчване е ставало чрезъ самия животъ, чрезъ неговитѣ нужди, каквито сж били, напр., нуждитѣ на търговеца, за които се говори по-горе. Обикновено гражданинътъ, който се е решавалъ да прати своето дете въ гръцко училище, да му дава гръцко образование, той вече е билъ погърченъ отъ самитѣ влияния на живота. Денационализаторски влияния сж упражнявали върху ученицитѣ само училища, основани въ мѣстности, населени съ голѣмо число гърци, като Пловдивъ, Одринъ, Солунъ и пр., гдето, намиращи се въ малцинство, българскитѣ ученици постепенно забравяли своята народностъ. Но български ученици, които

идвали въ иностранны елински училища, въ Букурещъ, въ Цариградъ, и пр. не сж, както показва и тѣхния по-сетнешенъ животъ, забравяли своята народность, но напротивъ сж излѣзали най-голѣми нейни привърженици и защитници. Сжщото може да се каже и за елинскитѣ училища, основани въ чисто българскитѣ градове: и тѣхнитѣ ученици сж излѣзли най-добри и разпалени патриоти. Този фактъ народътъ обяснява съ обстоятелството, че действително въ тогавашнитѣ елински училища въ страната и извънъ нея българскитѣ младежи сж имали възможность да се надъхатъ съ гръцкия патриотизмъ, който тогава е въодушевявалъ всичкитѣ гръцки образовани младежи, които сж се приготвявали за борба за освобождението на своето отечество, и който патриотизмъ българитѣ, ученици отъ тѣзи училища, отпосле сж насадили и въ България.

Едно неблагоприятно влияние сж оказвали тѣзи училища на народа и то е, именно, отстранението на преднитѣ българи, на заможната класа, на най-интелигентната часть отъ народа отъ своя собственъ езикъ, отъ своитѣ собствени училища, отъ своитѣ нрави и обичаи, които сж били оставени на занемаряване и на съхранение само отъ проститѣ граждани и селяни. Този примѣръ на по-виднитѣ българи да тачатъ гръцкия езикъ и гръцкитѣ училища и да отбѣгватъ своитѣ, именно, е упражнилъ и най-пагубното влияние въ развитието на българската народность и на българското образование и за защита именно на този езикъ и на това образование се явява едно противоположно движение въ България, което иска развитието ни народния езикъ и на народното училище.

Забележки¹).

„Литература: ...Животописанията на дейци по образованието; Климентъ Велички, Теодосий Търновски, Патриархъ Евтимий, К. Костенечки; отъ ново време Кириль Пейчиновичъ, Ат. Ивановъ, Хр. Павловичъ, Й. Груевъ, Пърличевъ. *Сава Велевъ*: Златна книга на дарителитѣ за народна просвѣта, 1907, документи за деятелността на манастири, черкви, общини, епархии. Кореспонденции — Отъ Атонъ. — Кондики (особено Свищовската въ учил. музей, Материали въ „Учил. Прегледъ“, „Периодическо списание“, „Сборника“ [за. народни умотвор. и т. н., издаванъ отъ Министерството на народното просвѣщение, после отъ Бълг. книж. д-во и Бълг. Акад. на Наукитѣ], въ педагогическитѣ списания. Съчинения по история на нашата литература, черква, държава. Монографични изследвания и материяли по история на учебното ни дѣло. — *Д. Мариновъ* за Ломскитѣ училища въ Б[ългарски] пр[егледъ], *П. Р. Славейковъ* за Габровското, *Н. Начовъ* за Калоферското, *И. Груевъ* за Пловдивското епархиално. За килиитѣ. *Ст. Т. Орловски*, Изъ историята на учебното дѣло въ Враца до освобождението. *Материали* по учебното дѣло, св. II.

[*Н. И.*] *Ванковъ*, История на учебното дѣло въ България отъ край време до освобождението. I изд. 1903, II 1906. *Г. Енчевъ*, Показалець на педагогическата ни литература. 3 ч. 1905—7. Следъ освобождението закони, правилници, окръжни рапорти, бюджети, смѣтки.

История на образованието въ съседнитѣ страни. а) *Византия*. *Г. Chassiotis*: L'instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Co[nstantino]ple par les turcs jusqu'à nos jours. (Paris 1881). *Chr. P. Oikonomos*: Die pädagogischen Anschauungen des Adamantios Koraïs. Leipzig 1903. б) на *сръбското*: *В. Bakitz*: Rein's Encyclopäd. в) *Руски*: *М. Дашковъ*, История русской педагогики. Спб. 1899. П. О. Каптеревъ“.

Къмъ гл. I стр. 16: „И въ черквата не сж принесли особна полза — тѣ сж абстрактни, непонятни, особено при новия езикъ, съ новосковани думи.

Идеята е била добра: самообразование, самостоятелность, но той (Симеонъ) не е ималъ хора да я приложи. Трѣбало *популярна* литература, а не слѣпо копиране. Но за по-нататъкъ тѣ сж *послужили за основа*“.

Изъ „Св. Козмы пресвитера Слово на еретики и поучение отъ Божественныхъ книгъ, Сообщение М. Г. Попруженко. Спб. 1907 стр. 77: „...того бо ради писана быша да и ти спеутся ими, а не на изѣдение плѣсни и червемъ на пищу...“

---

¹ Въ книжата на покойния авторъ, запазени отъ съпругата му, има доста интересни бележки, отнасящи се до разнитѣ глави на съчинението му. Тукъ се даватъ само нѣкои, предимно по-важитѣ въ книгописно отношение, ако и да не сж били окончателно приготвени за печатъ. *Ред.*

Къмъ началото на гл. I: „Изъ предисловието на Ивана Екзарха къмъ превода на Богословието по Ив. Самаскина; *Конст. Калайдовичъ*, Иоанъ Ексархъ Болгарскій, Москва 1824 стр. 129; „...хошоу потрудивъся на оустѣхъ чади преложити въ свои ѱазыкъ съказанія оучителскаіа...“

Къмъ заключението на гл. I: „Резултати отъ образователната деятелность... на Бориса и Симеона. Създаде се една национална черква и училище въ IX в. (въ Европа черква въ 16 в., а училище — 18—19 в.). Послужи за разсадникъ на образование между източнитѣ славяни — руситѣ, и сѣрбитѣ — спрѣ напредька на римокатолическата пропаганда“.

„Образованието въ I-то българско царство (864—1018). Сведения: 1) Животописъ на *Св. Климента*, отъ Теофилакта... прев. Матовъ, 2) Житието на *Св. Наумъ* Охридски Изв. Отдѣл. Русскаго языка и Словесности Имп. Акад. Наукъ XII, 4, стр. 51—3, напечатано отъ П. Лавровъ, и въ [Български] „Старини отъ Македония“ отъ Йорд. Ивановъ. 3) *Черноризецъ Храбъръ* (отъ 1348 г. [средно-българ. преписъ] изд. Ягичъ, Изслѣдованія по рускому языку. 4) Съчиненията на *Ив. Екзарха* Български, изд. Конст. Калайдовичъ вж. погоре. 5) Произведенията на *Еп. Константина* (неговата молитва). 6) Проповѣдитѣ на *Пресвитеръ Козма* „Словото противъ еретицитѣ“, изд. отъ Попруженко Спбгъ 1907. 7) Писмата на патриарха Николая Мистикъ и на Романа Лакапина до Симеона (преведени и обяснени отъ В. Златарски) въ Мин. Сборникъ XII—XIII.

Къмъ гл. II: „Богомилски разказъ отъ половината на XIV в. отъ обнародваното отъ *St. Novakovič* въ *Starine* кн. VIII Zagreb 1876 стр. 48 сл.“

Къмъ гл. III стр. 24—25: „*И. И. Соколовъ*: Грузинския (Бачковския) манастиръ въ Византия (Българ. преводъ) Станимака 1917. Стр. 39: „За крупна особеность въ устава на *Григория Пакуриана* трѣба да се признае предписанието „да се възпитаватъ млади момци и да се учатъ въ свещенитѣ науки“. Съ други думи казано, *Григорий е наредилъ и духовно училище*. . .“

Къмъ гл. IV стр. 32 за сѣрбскитѣ мѣнастирски училища: „Вук Караджич [Српски] Рјечник друго издание стр. 841 [подъ „*Школа*“ „...Лѣте ученицитѣ пазѣли козитѣ, овцитѣ, яретата, свинетѣ, садили и плели лукъ..“

Къмъ положението на българитѣ подъ турското робство: „Пжтув. на Busbecq Период. Спис. II кн. 6 стр. 13“.

Къмъ песенъта за *Жълта Базиряна* стр. 30: „*Крали Марко*“ стр. 154 [т. е. *В. Йордановъ*, Крали Марко въ българ. народна епика, Сборникъ на Българ. Книж. Друж. I стр. 153—154]. Къмъ пѣсенъта за Крали-Марковия синъ: „Отъ Горно-джумайско (Македония) Зап. *А. П. Стоиловъ* Мсб. VI стр. 55—56“ и въ двата случая се даватъ стиховетѣ.

Къмъ 30 редъ 7 отдолу: „*Йорданъ Ивановъ*, северна Македония. стр. 358“.

„За опоеитизированието на монастиритѣ и монашеството отъ бълг. нар. пѣсни. *П. Сърку*: „Время и жизнь патріарха Евѳимія Терновскаго (Исторія исправленія книгъ I вып. I Спбгъ 1878 46 сл. (заб.)“.

За монастирски изповѣдници: „Въ (споредъ) житието на Св. Николай Софійски е имало въ София на 1787 год. изповѣдникъ отъ Хилендаръ. *Сърку*, Очерки [изъ исторіи литературныхъ сношеній болгаръ и сербовъ въ XIV—XVII в. Спб. 1901] XXVI (17)“.

За положението на българитѣ и сърбитѣ подъ гръцката духовна власть: „Изъ Василій *Бркић*, сръбски патриархъ: „Описаніе провинціи турецкія державы“ отъ 1771 год. въ „Споменик“ на Српска Кральевска Академија Х Београд 1891, стр. 61₂ [съ текста]“.

Къмъ стр. 37 редъ 3 отдолу: „В. Кънчевъ, Градъ Скопие, Пер. Спис. 55/56. 1898. стр. 97“.

Къмъ стр. 38: „Житието на *Св. Георгий Софійски* † 1515 год. е издадено отъ *Гильфердингъ*, Лѣтопись занятій Археограф. Коммис. вып. 2, прил. 1—24, а въобще за българскитѣ светии въ Голубинскій 656—669“.

Къмъ сжщата стр. за думитѣ на Герлаха: „Период. спис. II, кн. б, стр. 22“ [превода на Иречка]. Къмъ Герлаховото известие за български училища: „Период. Спис. III, кн. VII, стр. 118—119“.

Къмъ стр. 42 за училищата на българскитѣ католици: „*Л. Милетичъ*, Изъ историята на българската католишка пропаганда. Б[ългар.] прегл. I, кн. 10, стр. 71—82“.

Къмъ споменатото за граматиката на М. Смотрички: „*Сп. Ганевъ*, Единъ български преписъ на граматиката на Мил. Смотрички, Бълг. сб[ирка] XII, стр. 376—7“.

Къмъ стр. 38 за положението на българитѣ презъ еничерското време и за „поговорката“ *Не сади лозе голѣмо...* „Пер. спис. кн. XV, стр. 351“ [вм. 370; въ сжщностъ на стр. 351 започва 2-та часть отъ статията на *П. Р. Славейковъ* „Исторически разкази отъ миналитѣ времена II. Попътъ кабадаиия и капуджибашията аянинъ“, а на стр. 370 тъкмо се казва :] „всичко гяурско се сматряло като тѣхна (еничерска) собственостъ, и клетий българинъ не му оставало нищо друго, освенъ да повтаря и да твърди тжжната пѣсень, създадена отъ безотрадно тежкитѣ обстоятелства :

„Не сади лозѣ голѣмо,
Не гради кжща висока,
Не води жена гиздава,
Не храни чеда хубави,
Да ти е мирна главата,
да си не найдешъ белата. . .“

И възъ отдѣленъ листецъ се привеждатъ сжщитѣ *стихове*.